

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

РЕКА ЕДВАРД–ЛАСЛО ГЛБОВИЧ

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ**

231 – СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
Бартош Олена Павлівна
канд.пед.наук, професор

Ужгород – 2023

Реєстрація № 1

« 28 » листопада 2023 р. Житомир

Дипломна робота допущена до захисту

Т.в.о.завідувача кафедри

 Афанасьєв Д.М.

« 15 » грудня 2023 р.

Рецензент /Жиленко Р.В./

Faculty of Social Sciences
Department of Sociology and Social Work

Reka Edvard-Laslo

**SOCIAL-PEDAGOGICAL SUPPORT OF
INTERNALLY DISPLACED CHILDREN**

Scientific supervisor: Bartosh Olena
Candidate of Pedagogical Sciences, Professor

The issue of social adaptation of internally displaced children is very relevant for modern Ukrainian realities. A significant number of affected children experience severe stress due to war. In addition, these children face serious difficulties and are frail to adapt properly without special assistance both at school and in society in general.

Therefore, socio-pedagogical support plays an extremely important role in the education system, as well as the role and importance of school teachers and psychologists in this process. These specialists are involved in the socialization of affected children as part of the educational process. They practice a significant number of different pedagogical methods and approaches allowing to bring affected children out of a crisis state and stimulate them to recovery. Some methods focus on creative expression, while others focus on physical aspects. One of the important aspects of social adaptation is adherence to the child's individual characteristics, participation in the group activities. The end result of the work is the full socialization of the internally displaced children.

The research **purpose**: to analyze social-pedagogical methods, approaches and measures aimed at overcoming of social and psychological problems in the socialization of internally displaced children.

The research **object**: social and psychological problems of internally displaced children.

The research **subject**: specifics and methodology of social-pedagogical support of internally displaced children.

In accordance with the purpose of the study, the following **tasks** were set:

1. To analyze the legislative framework and other legal documents that define the category of "internally displaced people" and provide the framework and specifics of their social protection.

2. To determine the essence of social and psychological problems of internally displaced children.

3. To characterize the concept of "social-pedagogical support", to reveal the content and role of social-pedagogical support in secondary education institutions in Ukraine.

4. To analyze the methods of social-pedagogical support for the internally displaced children.

Key words: internally displaced children; methods, approaches and measures, secondary education institutions; social-pedagogical support; Ukraine.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....	9
1.1. Законодавство у сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб.....	9
1.2. Співпраця з громадськими та неурядовими організаціями в сфері соціально-правового захисту внутрішньо переміщених осіб...	21
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ.....	33
2.1. Діти вимушених переселенців як соціально-педагогічна проблема.....	33
2.2. Поняття та основні характеристики соціально-педагогічного супроводу.....	46
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ З ДІТЬМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ.....	57
3.1. Мета, завдання і зміст роботи з дітьми внутрішньо переміщених осіб у закладах середньої освіти України.....	57
3.2. Концепції та технології роботи з учнями, які стали свідками збройних конфліктів.....	69
3.3. Окремі аспекти зарубіжного досвіду соціально-психологічної та педагогічної допомоги вимушено переміщеним дітям.....	82
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	98

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасними подіями в Україні, наявністю великої кількості внутрішньо переміщених дітей, котрі потребують соціально-педагогічного супроводу. Враховуючи масштаб руйнувань та кількість вимушених внутрішніх переселенців, спричинених війною росії проти України, дане питання є надзвичайно гострим для держави і суспільства. Лише протягом кількох тижнів, сотні тисяч чи навіть мільйони людей були змушені терміново покинути свої домівки, а також отримали серйозні психологічні травми в результаті того, що стали свідками або жертвами бойових дій, втратили рідних і близьких, отримали фізичні травми та каліцтва. Значну частину таких осіб становлять діти. Враховуючи всю серйозність та масштаб негативного психологічного впливу, спричиненого війною та переїздом, саме діти потребують найбільшої уваги, зокрема у формі соціально-педагогічного супроводу й реабілітації. Такий супровід зможе компенсувати негативні наслідки війни і повернути дітей до повноцінного життя.

Раптовість та розмах кризи, викликані війною, а також невідповідність системи освіти України до таких значних викликів, стали причиною появи багатьох проблем, що перешкоджають здійсненню успішного супроводу та соціалізації дітей, котрі отримали психологічні травми. Непідготовані заздалегідь школи на територіях які напряму не зачепила війна, були вимушені приймати значну кількість дітей в дуже короткий термін та не змогли впоратись із цим завданням успішно. Це призвело до появи великої кількості випадків повторної психологічної травматизації вимушено переміщених дітей.

Варто зазначати, що на сьогодні відсутні масштабні аналітичні роботи на дану тему. Більшість аналітичної інформації знаходиться на рівні статей, монографій та посібників.

Т.Титаренко [60] подає широку характеристику соціально-педагогічного супроводу саме для подолання психологічної кризи, викликані свідченням військових дій.

І.Григоренко та Н.Савельєва Н.М. [12] свої дослідження присвячують темі соціалізації дітей саме в реаліях сучасної України.

Крім того, існує ряд сайтів та проєктів, такі як освітній проєкт На урок [41], спрямованих на допомогу спеціалістам, зокрема шкільним педагогам, в яких дається аналіз проблематики соціальної адаптації внутрішньо переміщених дітей.

Також, актуальним є дослідження досвіду соціально-педагогічного супроводу дітей в країнах, котрі вже зіткнулися із проблемою внутрішньо переміщених осіб та психологічної травматизації дітей в результаті бойових дій. Такий досвід є дуже важливим і корисним для України і може допомогти місцевій системі освіти та соціальної роботи перейняти ефективний досвід інших країн.

Варто відмітити ще той факт, що бойові дії продовжуються, а частина територій України залишається окупованою і внутрішньо переміщені сім'ї з дітьми діти досі не мають можливості повернутись до власних домівок чи почати нове та спокійне життя в місці, до якого вони переселились. Крім того, соціально-педагогічний супровід це тривалий процес, який продовжується протягом років, відповідно і дане питання буде важливим аспектом освіти та соціальної роботи для України ще протягом багатьох років.

Мета дослідження: проаналізувати соціально-педагогічні методики, прийоми та заходи, що спрямовані на подолання соціальних та психологічних проблем з метою повноцінної соціалізації внутрішньо переміщених дітей.

Об'єкт дослідження: соціальні та психологічні проблеми внутрішньо переміщених дітей.

Предмет дослідження: специфіка та методологія соціально-педагогічного супроводу внутрішньо переміщених дітей.

Для досягнення мети роботи були поставлені наступні **завдання:**

1. Проаналізувати законодавчу базу та інші юридичні документи, котрі визначають категорію «внутрішньо переміщених осіб» і забезпечують рамки та специфіку їхнього соціального захисту.

2. Визначити сутність соціально-психологічних проблем внутрішньо переміщених дітей.

3. Охарактеризувати поняття «соціально-педагогічного супроводу», розкрити зміст та роль соціально-педагогічного супроводу в закладах середньої освіти в Україні.

4. Проаналізувати методи соціально-педагогічної підтримки дітей, які стали вимушеними переселенцями.

5. Проаналізувати існуючі варіанти та ефективність методів соціально-педагогічної підтримки дітей, що стали вимушеними переселенцями.

Методи дослідження: *теоретичний* – для аналізу психологічної та соціально-педагогічної літератури з метою розкриття сутності та конкретизації змісту ключових понять, виявлення та узагальнення наукових підходів до проблеми соціально-педагогічної підтримки життєдіяльності внутрішньо переміщених дітей; *історико-правовий* – для аналізу сучасного стану та розвитку законодавчої бази, що регулює категорію та права внутрішньо переміщених осіб; *догматичний* – для визначення змісту основних понять та категорій, що описують проблематику соціально-педагогічної адаптації внутрішньо переміщених дітей; *формально-логічний* – для побудови логічної структури роботи; *синтезу* – для збору та систематизації інформації на вказану тему; *аналогії та порівняння* – для опису та аналізу характерних рис і специфіки методів соціально-психологічного супроводу.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в систематизації та аналізі сукупності інформації, методик та підходів, спрямованих на соціально-педагогічний супровід та адаптацію дітей, які стали свідками або жертвами бойових дій і були вимушені стати внутрішньо переміщеними особами. Незважаючи на те, що в українській науці вже існує досить значна кількість досліджень на тему теоретичного аналізу існуючих методів соціально-педагогічної адаптації внутрішньо переміщених осіб, загальний рівень опрацювання теми є недостатнім. Зокрема через те, що актуальність теми зросла досить недавно. Відповідно, в практичному вимірі, робота із психологічними змінами у досліджуваній категорії людей, знаходиться на стадії становлення і залишатиметься в такому стані ще тривалий час, принаймні до завершення війни.

Структура роботи. В першому розділі аналізується сучасний стан Українського законодавства у сфері внутрішніх переселенців. Досліджується розвиток цієї галузі із початку незалежності України й по сьогодні, особливо після початку війни на Сході держави. Визначаються основні недоліки такого законодавства та напрямки за якими держава здійснює діяльність по захисту і реалізації прав вимушено переміщених осіб. Також, розглядається роль неурядових і громадських організацій у допомозі вказаним категоріям населення, їхня ефективність та особливості роботи, позитивні сторони та недоліки і можливість взаємодії із державними установами.

Другий розділ присвячений аналізу сутності явища внутрішньо переміщених дітей, соціальним та психологічним особливостям, можливим варіантам реакцій на пережитий стрес та специфіці соціально-педагогічної роботи із ними. Розглядаються особливості негативного впливу вимушеного переїзду та досвіду війни і реакції на нього, залежно від віку дитини. Визначаються можливі проблеми соціалізації та способи їх подолання. Аналізується явище соціально-педагогічного супроводу,

його сутність, функції та специфіка, а також ефект, який методика може принести.

В третьому розділі проводиться опис сутності, методів та специфіки роботи соціального педагога та психолога. Аналізується зміст, специфіка і завдання соціально-педагогічної роботи із дітьми внутрішньо переміщених осіб у закладах середньої освіти. Досліджуються та аналізуються основні методики та технології роботи із дітьми, що отримали психологічні травми в ході бойових дій та в результаті раптового переселення. Проводиться аналіз досвіду інших країн в розв'язанні подібних проблем та можливості застосування їхнього досвіду в українських реаліях.

У висновках узагальнюються результати дослідження.

Основний зміст роботи викладено на 97 сторінках. Список використаної літератури налічує 80 джерел, з них – 6 іншомовних..

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ

ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1. Законодавство у сфері соціального захисту вимушено переміщених осіб

Питання соціального захисту вимушено переміщених осіб є нагальною проблемою для міжнародного співтовариства вже протягом тривалого часу. Особливої актуальності воно набуло у ХХ столітті в результаті двох світових війн, коли мільйони людей були змушені покинути власні домівки у пошуках безпеки та засобів для існування.

Дана проблема дедалі гостріше постає у сучасному світі, особливо зі зростанням кількості військових конфліктів у ХХІ столітті. Так, за даними Моніторингового центру з питань недобровільних переміщень, чисельність внутрішньо переміщених осіб (далі ВПО) у світі досягла рекордної відмітки – 33,3 млн. осіб, що вдвічі перевищує чисельність біженців (близько 16 млн. осіб). Лише за 2013 рік їхня кількість збільшилася на 4,5 млн. осіб з тенденцією до швидкого та значного зростання. Найгострішою проблема є в Сирії, Судані, Нігерії та Іраку. В Європі чисельність ВПО сягає 2,2 млн. осіб. В інших країнах, до прикладу: Азербайджан – 543 тис. осіб, Вірменія – 8 тис. осіб, Грузія – 206 тис. осіб, Туркменістан – 4 тис. осіб, Узбекистан – 3 тис. осіб [80].

Однак, тривалий час, після розпаду СРСР, дана проблема була мало актуальною для України, тому і законодавство у цій сфері розвивалось не надто активно. І до початку 2000-х років, фактично, жодних юридичних актів, котрі б регулювали питання ВПО не існувало.

Вперше питання соціального захисту ВПО було розглянуто в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. [8]. Були

вказані права осіб, що постраждали внаслідок терористичного акту. Зокрема, за рахунок бюджетних коштів, гарантувалася реалізація права на соціальну, психологічну та медичну допомогу, реабілітацію, а також на правову допомогу і тимчасове або нове постійне місце проживання, вирішення проблем працевлаштування та професійну реабілітацію. Тобто, в тій чи іншій мірі було, хоча б поверхнево, охоплено весь спектр необхідної підтримки для ВПО.

Однак гостро для України дана проблема постала майже десять років тому і поряд із багатьма іншими питаннями соціальної політики залишається однією із пріоритетних на сьогодні, а особливо із 24 лютого 2022 року, після повномасштабного вторгнення РФ на територію України. З цього моменту необхідним стало забезпечити уникнення негативних наслідків бойових дій, спричинених цим повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини. Значна частина населення, яка проживала на цих територіях, змушена була покинути місце свого постійного проживання та переселитися у безпечні для життя регіони нашої держави.

Всі ці обставини змусили державу корегувати свою політику у багатьох аспектах, зокрема у сфері соціального захисту ВПО, котра є складовою державної соціальної політики та полягає у створенні організаційних, правових та соціально-економічних механізмів забезпечення реалізації конституційного права ВПО на соціальний захист [68].

Актуальним стало питання забезпечення можливості реалізації прав і свобод ВПО, а також належних умов їхньої соціальної реабілітації. Внаслідок початку бойових дій на Сході України та окупації Криму Верховною Радою 15 квітня 2014 року було прийнято вкрай важливий Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [10].

Однак, незважаючи на існування двох вищевказаних нормативно-правових актів, забезпечення реалізації прав і свобод ВПО досі залишалось

не повністю вирішеним, причиною цього є значна кількість недоліків законодавства у цій та суміжних сферах.

Так, варто зазначити, що Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» є актуальним тільки для категорії осіб, що проживали на території АР Крим. Ще одним аспектом є те, що вказаний закон можна назвати поверхневим, адже він лише повторює положення Конституції України і в ньому не визначено конкретних механізмів забезпечення реалізації прав вказаних осіб, закон лише повторює положення Конституції України. Відповідно, законодавство потребувало подальшого більш ґрунтовного вдосконалення.

Тому, вже 20 жовтня 2014 року, Верховна Рада України прийняла Закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [9]. Цей закон є основним документом, в котрому були визначені засади державної політики у сфері гарантій дотримання прав і свобод ВПО. Він регулює весь спектр взаємодії ВПО як із державними так і з неурядовими та приватними структурами. Визначає групи осіб, що підпадають під зазначену категорію, а також регулює та корегує інші нормативні акти, котрі тим чи іншим чином можуть бути дотичні до питань тимчасової внутрішньої міграції.

Відповідно до даного закону, ВПО – громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [9].

Варто враховувати той факт що велика кількість населення, що мігрувала із зони бойових дій, не є громадянами України (в основному, це іноземні, що постійно чи тривалий час проживають і працюють в Україні,

а також, студенти із інших країн, котрі постійно проживають в Україні під час навчання). Однак, дане в законі визначення не враховує специфіки Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 13 квітня 2012 р. [11]. Відповідно до статті 3 даного закону, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, як і громадяни України, а, отже, також повинні мати право на отримання статусу ВПО. Тож, при формулюванні визначення «внутрішньо переміщена особа» логічніше було б використовувати слова на кшталт «людина» або «особа», «група осіб» або «група людей» чи «категорія осіб», а не вказувати на прямий юридичний зв'язок такої особи з Україною. Подібні, менш конкретні категорії дозволили б автоматично відносити всі можливі групи населення до категорії ВПО.

Аналізуючи ситуацію із ВПО, слід відмітити, що на сьогодні гостро стоїть питання їхнього розміщення в безпечних регіонах країни, забезпечення їх додатним умовами для проживання, відновлення документів, забезпечення медичною та психологічною допомогою, швидкого працевлаштування, забезпечення безперервної освіти дітей у закладах освіти чи дистанційно, надання соціальних виплат та інших форм соціальної допомоги.

Варто згадати, що покидаючи місце проживання людина не лише втрачає житло, але дуже часто втрачає єдине джерело для фінансового існування. Так, дані дослідження, проведеного Міжнародною організацією з міграції, через шість місяців після повномасштабного вторгнення росії на територію України кількість ВПО має тенденцію до зростання і становить 6,9 млн. осіб станом на 23 серпня 2022 року. При цьому важливо звернути увагу, що майже половина ВПО (44%) працездатного віку нині не отримують доходу. Лише одна третина від усіх опитаних вказали заробітну плату як основне джерело доходу після переміщення, а 24% зазначили, що покладаються на державну підтримку [38].

Враховуючи наведені дані можна стверджувати, що економічний захист є одним із найбільш пріоритетних аспектів захисту прав ВПО з боку держави, адже для такої значної кількості людей швидке самостійне працевлаштування в умовах воєнного часу є практично неможливим. Люди або взагалі втрачають роботу, або вимушені працювати на посадах та у сферах для них не характерних і нерідко не за спеціальністю. Рівень доходів у таких випадках також, очевидно, є набагато нижчими за рівень, що ці особи мали до моменту переселення. Саме тому було створено ряд нормативних актів, котрі покликані забезпечити спрощені умови пошуку житла та працевлаштування, забезпечення охорони здоров'я та можливості отримання чи продовження освіти, більш гнучку та просту систему кредитування осіб та інше.

Особливої уваги потребують ВПО із інвалідністю чи обмеженою працездатністю, а також, сім'ї, в складі котрих є особи, які не досягли повноліття. Саме ці групи населення найчастіше потребують соціального захисту, психологічної, медичної та матеріальної допомоги, а також інших форм підтримки і не мають можливості для повноцінного працевлаштування, навчання та стаціонарного лікування на тимчасовому місці проживання.

Тому, слід мати на увазі, що положення Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» не позбавлені недоліків. Це, безумовно, знижує ступінь соціальної захищеності ВПО, в тому числі вищезгаданих сімей із неповнолітніми дітьми, котрі є однією із найбільших груп даної категорії. Зокрема, такі сім'ї мають бути забезпечені додатковим соціальним захистом, спрямованим на подолання несприятливих життєвих обставин, пов'язаних із вимушеною зміною місця проживання.

Торкаючись питання внутрішньо переселених сімей із дітьми, неможливо не зауважити, що відповідно до інформації Регіонального представництво Управління Верховного комісара ООН з питань біженців в

Україні, проведення АТО та подальша повномасштабна війна, що стали причиною для внутрішнього переміщення, мали особливо негативний вплив на здоров'я та психологічний і емоційний стан жінок та дітей.

Найчастіше, саме на плечі жінок, котрі вимушені тікати від війни, падає весь тягар по догляду за неповнолітніми дітьми у процесі переміщення та незвичних умовах, крім того вони перевантажені обсягом своїх повсякденних справ [79].

Не менш значної уваги потребують і діти, оскільки саме вони є найбільш вразливою категорією, котра найтяжче переживає стрес викликаний війною та необхідністю покидати звичні місця проживання та тривалий час жити в скрутних умовах, та незнайомому оточенні. Вказані фактори можуть мати негативний вплив на гармонійний і повноцінний розвиток дітей і заважати їхній успішній соціалізації у подальшому. Зокрема, вищенаведені зміни вкрай негативно впливають на тих дітей, які вимушено стають безпосередніми свідками жахливих подій, втрачають близьких та рідних, одного або навіть одразу обох батьків, змушені змінювати звичну для себе обстановку, проходити важку фізичну реабілітацію в результаті отриманих травм.

Самостійно діти не можуть подолати такий значний стрес, навіть за допомогою батьків чи інших родичів та близьких. Тому все вищевказане дуже часто призводить до негативних змін у поведінці дітей, у них підвищується відчуття страху та зростає агресія. Без професійної та системної психологічної допомоги всі ці негативні наслідки вкрай важко, а часто і неможливо повністю усунути чи компенсувати. Тому, для зменшення наслідків усіх цих негативних процесів та явищ, застосовується ряд послуг, зокрема, юридичні послуги, психологічні соціальні послуги, соціально-побутові, соціально-педагогічні, інформаційні послуги, а також допомога із працевлаштуванням. Всі вищевказані послуги повинні надаватися державними та комунальними установами, а джерелом їхнього фінансування може бути як державний, так і місцеві бюджети.

Тут актуальним стає питання пошуку достатніх коштів для цих цілей і, на нашу думку, вирішення вищевказаних проблем має бути пріоритетним при формуванні державного та місцевих бюджетів, адже саме діти і сім'ї, як майбутнє країни, повинні мати пріоритетні умови для повноцінного життя та соціалізації. Однак, вже традиційно, саме ці категорії нерідко вимушені зіткнутися із проблемами недофінансування чи нераціонального використання державою виділених коштів.

Також, відповідно до законодавства України право на подібний соціальний захист мають категорії населення, які з тих чи інших причин не здатні, або обмежені у можливості брати повноцінну участь у суспільному житті. Дана законодавча норма є доречною і вкрай важливою, оскільки люди, котрі не мають можливості самостійно успішно соціалізуватися на новому місці проживання нерідко можуть потерпати від такого становища як морально так і фізично, що в свою чергу, може призводити до погіршення їхнього і без того не простого стану, як морального так і фізичного.

Отож, згідно із законодавством, суть додаткового соціального захисту для вищевказаних груп людей полягає у встановленні для них, пільг та різного роду нематеріальних послуг. Зокрема в питаннях працевлаштування, освіти, побутово-комунального обслуговування і т.п. Крім того, відповідно до вищевказаних законів, передбачається здійснення безпосередньої фінансової допомоги у вигляді систематичних або разових грошових виплат. Даний аспект стосується як людей із обмеженою працездатністю чи непрацездатних, так і сімей з неповнолітніми дітьми. В таких випадках застосовується цільове фінансування спеціальних програм та забезпечення потреб і заходів, які спрямовані на компенсацію несприятливих наслідків та соціальних ризиків, підтримку певних верств населення, котрі перебувають у скрутних умовах, тощо. Кошти на такі програми частіше за все виділяються з державного бюджету України [4].

Для забезпечення реалізації вищевказаних потреб, постановою Кабінету Міністрів України [21] для осіб, які переміщуються з окупованих територій України чи тих районів, де тривають бойові дії, затверджується порядок надання адресної фінансової допомоги, котра забезпечує покриття витрат на проживання на нових місцях, зокрема на оплату послуг житлово-комунального господарства. Виплати здійснюються на щомісячній основі. Згідно із цією постановою на отримання відповідної допомоги на рівні з громадянами України мають право іноземці та особи без громадянства, котрі перебувають на території України на законних підставах, і були вимушено переміщені із тимчасово окупованих територій та районів, охоплених бойовими діями.

Так само, як і громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які тривалий час, або постійно проживають на території України, на легальній основі, мають право звернутися за отриманням довідки про взяття на облік, як ВПО. Про це йдеться у п.1 порядку оформлення і видачі довідки про взяття на облік особи, яка переміщується з тимчасово окупованої території України або району бойових дій, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України [22]. Однак, існує і ряд юридичних розбіжностей в документах, що ускладнює отримання даними категоріями населення статусу ВПО.

Варто зауважити, що іноземці та особи без громадянства не лише є так само вразливими, як і громадяни України, але іноді можуть нести навіть більші ризики, адже проживаючи на території України постійно, ці особи не мають інших безпечних місць проживання, куди вони могли б переселитись, але при цьому не маючи громадянства України, не можуть вважатись біженцями закордоном, або принаймні можуть мати складнощі із отриманням такого статусу. Саме тому внесення доповнень до закону, в цьому аспекті було б, на нашу думку, вкрай доречним і полегшило отримання статусу ВПО для значної кількості населення.

Іншим нагальним питанням для ВПО, що зустрічається із багатьма перешкодами на шляху свого вирішення, є проблема отримання тимчасового житла, адже абсолютна більшість ВПО була змушена покинути свої оселі у короткий термін та дуже часто будучи фінансово обмеженою. Очевидно, що серед цих осіб широко представлені найрізноманітніші соціальні групи, частина із котрих потребує особливої суспільної уваги. Все це зменшує шанси переселенців знайти житло на новому місці та за власний кошт, адже враховуючи їхню кількість, вільного житла в безпечних регіонах України банально не вистачить і ціна його оренди автоматично зросте. Крім того, нерідко ВПО не мають достатніх фінансів, аби винайняти житло на тривалий час.

Тому важливо розглянути механізм надання державою, із фондів для тимчасового проживання, житла для осіб з числа ВПО. Задля цього було затверджено Постанову Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 582 «Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб і Порядку надання в тимчасове користування житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» [20].

Відповідно до цієї постанови ВПО стає на облік і отримує житлове приміщення для тимчасового користування, із передбачених для цього фондів. Першочергове право на забезпечення тимчасовим житлом отримують внутрішньо переміщені сім'ї з неповнолітніми дітьми, вагітні жінки, особи що досягли пенсійного віку та непрацездатні особи.

Аналізуючи діяльність держави у сфері соціального захисту прав ВПО, необхідно зауважити, що ще одним державним інститутом, головною ціллю котрого є підтримка громадян, що постраждали від збройної агресії росії, також є Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Одним із структурних підрозділів якого є Департамент соціально-гуманітарної політики та

внутрішньо переміщених осіб. Частиною вказаного Департаменту є відділ з питань соціального захисту, основними завданнями котрого є наступні:

1. Формування та здійснення державної політики котра покликана на забезпечувати соціальний захист ВПО з тимчасово окупованих та охоплених війною регіонів України.

2. Забезпечення повноти реалізації прав та свобод вказаної вище категорії осіб та створення сприятливих умов, для можливого повернення таких осіб до колишніх місць проживання після закінчення бойових дій, або успішної соціальної інтеграції на місцях, куди дані особи перемістилися [15].

Крім того, слід звернути увагу на постанову Кабінету Міністрів України від 28 червня 2022 року, в якій затверджено Положення про Уповноваженого з питань ВПО [25], а також визначено, що Уповноважений також виступає заступником Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Відповідно до даного Положення регламентуються спектр обов'язків та компетенції Уповноваженого з питань ВПО. Зокрема він повинен, не рідше одного разу на місяць, інформувати Кабінет Міністрів України щодо ситуації зі становищем ВПО.

Подібне регулярне інформування є дуже важливим елементом взаємодії суспільства та держави, воно дозволяє державним інститутам отримувати актуальну інформацію щодо становища ВПО та використовувати її для корегування вже існуючого законодавства і розробки нових юридичних актів. Також, це дозволяє більш раціонально використовувати бюджетні кошти, передбачені для вирішення проблем ВПО. Однак, поки конфлікт триває і питання соціального захисту ВПО не є повністю вирішеним, зарано робити висновки щодо ефективності законодавства в даній сфері, оскільки невідомими залишаються виклики, що постануть перед країною після де окупації регіонів, наскільки

придатними вони будуть для життя і чи можливим, так наскільки швидким може бути повернення в ці регіони осіб, які були вимушені їх покинути.

Ще однією значимою складовою соціально-правового захисту ВПО є міжнародна співпраця в даному аспекті. Адже враховуючи кількість переміщеного населення, що потребує допомоги, та масштаб економічної кризи, викликані війною, можна стверджувати що держава не може повністю забезпечити всі фінансові та інші матеріальні потреби ВПО. Саме тому, для ефективного забезпечення всіх вказаних потреб, і є необхідною міжнародна взаємодія, зокрема в аспекті гуманітарної допомоги Україні. На сьогодні активну роботу по допомозі ВПО ведуть такі міжнародні структури як: Європейський механізм цивільного захисту (EUCPM), Координаційний центр запобігання катастрофам при НАТО (EADRCC), Управління з координації гуманітарних питань ООН (ОСНА), WFP (Глобальна продовольча програма), Дитячий фонд ООН (UNICEF), Агентство ООН у справах Біженців (UNHCR), Фонд з питань народонаселення (UNFPA), Програма розвитку ООН (UNDP), Міжнародний комітет Червоного Хреста (ICRC), Всесвітня організація здоров'я (WHO), Plan international, Агентство з міжнародного розвитку США (USAID), Ізраїльський форум міжнародної гуманітарної допомоги (ISRAAID), Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ), Консультативна місія Європейського Союзу в Україні (EUAM) та багато інших механізмів реагування на катастрофи як на міжнародному, так і на національному рівні [6].

Також, варто додати, що однією із особливостей надання гуманітарної допомоги Україні, є те, що досить значна частина коштів, що виділяються для цього є не лише ресурсами міжнародних організацій, держав чи благодійних організацій, але і підтримкою із боку окремих осіб із інших країн, зокрема представників української діаспори.

Важливо згадати про прийняття Кабінетом Міністрів України правових актів спрямованих на співпрацю з міжнародними інституціями із

метою вирішення вищевказаних питань. Зокрема, до таких документів відносяться постанова «Про реалізацію спільного з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб» [24] та постанова «Про реалізацію спільного з Всесвітньою продовольчою програмою ООН проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб» [23]. Дані постанови дозволяють не лише отримувати матеріальну допомогу у вигляді продуктів харчування, медикаментів, тощо із інших країн але і долучитися до міжнародних програм спрямованих на подолання стресу та інших психологічних наслідків у осіб, що були вимушені покинути своє житло та пристосовуватися до життя на новому місці.

Крім того, важливим фактором є не лише сама матеріальна чи спеціальна допомога від іноземних партнерів та структур, але і можливість отримання та обміну досвідом у питаннях забезпечення прав ВПО, що в подальшому дозволить більш успішно вирішувати проблеми, котрі виникнуть після деокупації територій України і повернення людей до місць проживання, які вони вимушено полишили через війну.

Вкрай актуальним тут є застосування досвіду вирішення подібних питань у Європі, протягом останніх десятиліть, зокрема, мова може йти про масове переселення людей в ході громадянських війни в колишній Югославії та деяких державах пострадянського простору.

Однак, безумовно, потрібно мати на увазі, що жоден із вказаних конфліктів не мав впливу на таку значну кількість мирного населення. Тож із часом, унікальний досвід України в вирішенні питань соціального захисту ВПО може слугувати підґрунтям для подальшого активного розвитку міжнародного законодавства у зазначеній галузі.

Можна підсумувати, що Україна, зіткнувшись із агресією з боку рф та спричиненою цим вимушеною масовою міграцією населення із охоплених війною та окупованих територій, почала активно розвивати

законодавство в даній галузі. Зокрема, було прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», та ряд інших нормативних актів, спрямованих на вирішення даного питання. Однак, вказані законодавчі акти не позбавлені недоліків і потребують вдосконалення задля підвищення їхньої ефективності та усунення протиріч із іншими законодавчими актами. Також, враховуючи кількість переміщеного населення, а також інші проблеми, зокрема економічні, викликані війною, можна сказати що держава не може достатньо швидко так повністю вирішувати всі поставлені перед нею завдання. Загалом, робити висновок щодо ефективності та доцільності, а також якості та своєчасності виконання вказаних рішень зарано, адже наразі військовий конфлікт перебуває в активній фазі і його розвиток може впливати на ситуацію в країні, зокрема і на соціально-правовий захист ВПО.

1.2. Співпраця з громадськими та неурядовими організаціями в сфері соціально-правового захисту внутрішньо переміщених осіб

Реакцією на повномасштабне вторгнення РФ на територію України стала активізація суспільства у питаннях оборони держави та допомоги у вирішенні соціальної кризи, спричиненої вказаними подіями. Зокрема, масово почали виникати неурядові організації, різного роду волонтерські рухи, спрямовані на матеріальну допомогу армії, іншим державним структурам, що забезпечують обороноздатність країни, а також рухи, чия діяльність спрямована на допомогу вимушеним переселенцям із охоплених війною регіонів та окупованих територій.

Подібні рухи та неурядові організації активно функціонували і відігравали важливу роль в житті країни ще до повномасштабного вторгнення, а саме із моменту анексії Криму та початку проведення АТО на Сході України. Саме тоді почали засновуватися неурядові організації,

чия діяльність була спрямована на соціально-правову допомогу ВПО. Серед таких організацій можна є наступні: Донбас SOS, КримSOS, ГО «Об'єднання переселенців «Спільна справа» [39], ВО «Українські рубежі», ВБФ «Право на захист», ГО «Чугуївська правозахисна група» [77], «Єднання заради дії» та багато інших.

Отож велика кількість організації діють в Україні уже протягом багатьох років, починаючи із 2014-го року, коли відбулася анексія Криму та почалася АТО в Луганській та Донецькій областях, що спричинило появу перших хвиль ВПО із вказаних регіонів, однак на той момент проблема не стояла так гостро, адже кількість переміщених осіб була не такою значною, а вплив війни на економіку не був таким катастрофічним.

Особливої актуальності та навіть незамінності діяльність громадських та неурядових організацій та рухів набула саме після 24 лютого 2022 року, із початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України, коли хвиля переселенців значно збільшилася. Згідно із даними, наданими віце-прем'єр-міністром – міністром з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Іриною Верещук, станом на березень 2023 р. зареєстровано майже 5 млн. ВПО, їхня фактична кількість – 7 млн. осіб, а ще 5 млн. вимушені були виїхати за межі України [44]. Відповідно, державні структури були не в змозі достатньо швидко і ефективно забезпечити соціально правовий захист для такої кількості ВПО.

Однією із особливостей громадських та неурядових організацій є можливість діяти набагато гнучкіше, а також швидше та ефективніше реагувати на нові виклики що виникають у сфері захисту соціальних прав ВПО.

На даний момент сформувалися суттєві особливості діяльності неурядових та громадських організацій направлених на соціально-правовий захист ВПО в Україні:

–Високий рівень ініціативності та незалежності організацій як від держави, так і одна від одної.

–Хороше розуміння специфіки вирішуваних питань, через значний досвід роботи у сферах, в котрих функціонують громадські організації, адже багато представників цих організацій мають досвід роботи у різноманітних сферах професійної діяльності, зокрема, юриспруденції, ІТ-технологій, підприємництва тощо.

–Неурядові організації, як організації громадянського суспільства, здатні вирішувати соціально-правові проблеми та потреби ВПО на професійному рівні.

–Більшість громадянських ініціатив та організацій була створена в певному сенсі вимушено, внаслідок недостатньої ефективності державних інститутів або обмеженості ресурсів держави у певних сферах.

Можна додати, що вища ефективність та мобільність даних організацій, у порівнянні із державними структурами, в першу чергу пов'язана із тим, що на відміну від офіційних установ, громадські та неурядові організації не обмежені у своїй діяльності чітким функціоналом, прописаним у законодавстві, котрий може змінюватися лише після проходження встановлених юридичних процедур. Крім того, неформальні структури не мають загальної єдиної вертикальної ієрархічної структури і можуть діяти самостійно, залежно від обставин та потреб груп населення, чий інтереси вони захищають. Подібна специфіка неурядових організацій зумовлена їхнім статусом відповідно до державного законодавства.

Отож, громадською організацією, згідно із рядом законодавчих актів України, є добровільне об'єднання дієздатних фізичних осіб, які перебувають на території України на законних підставах, для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних інтересів [46]. Мінімально допустимою кількістю членів (учасників) є дві особи. Даний аспект важливий особливо на місцевому рівні, де ініціативу по створенню організацій можуть брати на себе громадяни, котрі не мають широких

соціальних зв'язків, однак, здатні реалізовувати певні ідеї чи проекти, спрямовані на захист потреб ВПО.

Прикладом такої організації, що на даний момент має загальнонаціональний характер та допомогла вже сотням тисяч осіб, є «КримSOS», котра починалася як ініціатива трьох волонтерів, а тепер організація має офіс в Києві та потужну команду співробітників і волонтерів [31].

Ще одним нюансом є те, що закон визначає обмеження щодо найменувань та підстави судової заборони організацій. Дана норма дозволяє вирішувати ряд важливих нюансів, зокрема зменшити поширення сумнівних організацій, чия діяльність може виявитися шахрайською.

Регіональні та місцеві громадські організації можуть діяти не маючи статусу юридичної особи, однак в такому разі вони будуть позбавлені права на підтримку з боку держави. Ті ж громадські організації, в котрих є статус юридичної особи, мають право отримувати державну підтримку, але в тому разі, якщо вони мають осередки у більшості областей України. Крім того, громадські організації зі статусом юридичної особи мають право займатися підприємницькою діяльністю задля реалізації їхніх завдань та якщо це передбачено їхніми статутами.

Також, неурядові організації можуть отримувати фінансування задля реалізації своєї діяльності із боку іноземних держав та міжнародних організацій. Така форма фінансування здійснюється, в основному, через систему надання грантів для реалізації конкретних проектів. Крім того, міжнародна співпраця може здійснюватися у сфері надання гуманітарної допомоги, реалізації навчальних програм, психологічній реабілітації та підтримці переселенців, зокрема дітей, та багатьох інших аспектах.

В ході своєї роботи неурядові організації допомагають ВПО адаптуватися до життя на новому місці. Роль громадських організацій в інтеграції людського потенціалу надзвичайно важлива – допомогти не

лише забезпечити першочерговими необхідними речами, а й надати емоційну та психологічну підтримку, місце для реалізації ідей [13].

Значною частиною роботи неурядових організацій у сфері захисту прав ВПО є і юридична підтримка та супровід переселенців. Аналізуючи діяльність частини неурядових організацій та громадських об'єднань, що діють в Україні, можна виокремити такі їхні цілі у сфері юридичної підтримки ВПО:

1. Інформування щодо прав та можливостей громадян через надання консультацій через Гарячу лінію, публікації на сайті та в соціальних мережах, підготовку роз'яснювальних матеріалів.

2. Забезпечення повноцінної, кваліфікованої правової допомоги через надання юридичної індивідуальної підтримки через Гарячу лінію, проведення семінарів-консультацій.

3. Вдосконалення нормативно-правового поля та практики правозастосування через адвокатську діяльність, участь у вдосконаленні законодавчого поля України, яке стосується прав та можливостей постраждалих від військової агресії цивільних громадян [16].

Всі вказані аспекти є вкрай важливими для соціально-правового захисту ВПО. Адже дуже часто, люди що втекли від війни, стикаються із проблемами оформлення необхідних для отримання статусу ВПО документів. Через відсутність досвіду в даній сфері, люди нерідко банально не знають переліку документів, необхідних для отримання статусу, та державних структур де ці документи можна отримати чи відновити втрачені. Для вирішення цих питань необхідною є кваліфікована юридична допомога. Але, не маючи достатніх коштів і будучи позбавленими джерела їх надходження, дані особи не можуть отримувати таку юридичну допомогу і процес підтвердження їхнього статусу може затягуватися на тривалий час. Саме в таких ситуаціях вкрай важливим стає наведений вище безоплатний юридичний супровід з боку громадських організацій.

Ще одним необхідним елементом ефективної роботи неурядових організацій є налагодження ефективної комунікації не лише з органами місцевого самоврядування, а й з ВПО, адже серед них багато людей, які були активними в своїх громадах.

Крім того, неурядові організації здійснюють і безпосередню матеріальну допомогу, починаючи від безплатної роздачі продуктів харчування, засобів гігієни, медикаментів та одягу, закінчуючи допомогою у працевлаштуванні та забезпеченні ВПО житлом, пошук якого є однією із найбільш нагальних проблем.

Так, наприклад, після початку російського вторгнення в Україну лише Черкащина прихистила понад 250 тис. переселенців. Понад 100 тис. з них офіційно зареєстровані як ВПО. Одним із викликів для області (як і для інших, відносно безпечних регіонів) стала відсутність соціального житла [71], очевидно що офіційні центри для надання прихистку переселенцям, в які згодом перетворили школи, гуртожитки та інші державні установи, не були підготовані заздалегідь і запрацювали лише із часом. Задля вирішення цього питання, за допомогою неурядових організацій та благодійних фондів, багатьох переселенців тимчасово розмістили в селах. Це дозволило швидко забезпечити велику кількість населення житлом, що було особливо актуально, враховуючи, що початок війни припав на зимовий період. Однак, умови в цих місцях безумовно були не достатньо комфортними, особливо для людей, що мають проблеми зі здоров'ям, або сімей з дітьми. Також, значною проблемою є те, що переселенці, котрі перебувають у сільській місцевості, не отримують достатню кількість гуманітарної допомоги. Дана проблема є серйозною, адже досить часто якість умов проживання ВПО у сільській місцевості є низькою, зокрема відсутнє опалення та водопровід, немає крамниць та аптек, а для багатьох категорій населення це може становити серйозну проблему. Навіть враховуючи той факт, що досить велика кількість неурядових організацій займається роздачею гуманітарної допомоги

найширшого спектру, все ж найчастіше «гуманітарку» роздають у містах, до людей з сільської місцевості приїжджають рідше, інколи вони можуть отримати лише один набір на місяць. Однією із причин такого явища є обмеженість неурядових організацій у ресурсах. Не лише матеріальних але і наявності автотранспорту та достатньої кількості волонтерів чи працівників, котрі могли б доставляти гуманітарну допомогу у райони, віддалені від великих міст. Дана проблема навряд чи буде вирішена у найближчий час, оскільки рівень фінансової підтримки неурядових організацій поступово падає, через поступове збідніння населення України, спричинене тривалим конфліктом.

Роль неурядових організацій у взаємодії з ВПО полягає не лише у підтримці шляхом роздачі гуманітарної допомоги чи пошуку тимчасового житла, але й в активній соціальній та економічній інтеграції переселенців на нових місцях, що дозволить цій категорії людей досягти самостійного матеріального забезпечення. Адже фінансова незахищеність є однією із основних проблем для ВПО. Так, наприклад, в Закарпатській області, вимушені переселенці і закарпатці ключовою потребою називають саме фінансову підтримку. Незважаючи на загалом позитивну тенденцію у питаннях соціального захисту переселенців в області, майже 90% ВПО отримали доступ до необхідних медичних, соціальних, освітніх та інших послуг і видів підтримки, лише близько 30% вимушених переселенців були працевлаштовані (повна/неповна зайнятість) [63], аналогічною є ситуація і в інших регіонах країни, крім того, спостерігається негативна тенденція на зменшення кількості робочих місць, що викликано економічною кризою. Крім того, частина регіонів України була економічно депресивною ще до початку війни і подібна проблема є актуальною для них вже протягом багатьох років.

Саме тому діяльність неурядових та громадських організацій в напрямку економічної інтеграції та фінансового забезпечення переселенців є надзвичайно доречною. Це не лише допоможе самим переселенцям, але і

може підштовхнути економічний розвиток громад, до яких перебрався ВПО, адже значна частина цих людей є працездатною і єдиною причиною їхнього безробіття є відсутність робочих місць у вказаних громадах. В такій ситуації організація роботи зі стимулювання розвитку підприємницької діяльності серед ВПО сприятиме розвитку громади. Підтримуватися може як створення підприємств, створені переселенцями на новому місці, так і часткове чи повне переміщення, із зони охопленої війною, вже існуючих підприємств, що успішно працювали до початку війни.

Задля реалізації таких проектів, неурядові організації можуть робити запити до міжнародних структур та інших країн, з метою отримання цільових коштів для переселенців котрі бажають започаткувати або відновити власну справу. Подібна співпраця ВПО, громадських неурядових організацій та іноземних донорів є зразком найефективнішого способу подолання кризових явищ спричинених вторгненням росії в Україну.

Можна навести приклад такої співпраці, коли в разі дотримання певних умов, 50 українських малих підприємств, що постраждали через війну рф проти України, можуть отримати грант у розмірі 10 тисяч євро на відновлення діяльності від EU4Business, програми за фінансування Європейського Союзу та уряду Німеччини [18].

Також, благодійна організація «СОС Дитячі Містечка» оголосила грантову програму направлену на створення або відновлення бізнесу. Цільовою аудиторією програми є батьки родин із дітьми із числа ВПО, що мають чинний статус фізичної особи підприємця, або готові відкрити його протягом місяця і проживають чи зареєстровані в Полтавській, Київській, Івано-Франківській, Чернівецькій або Львівській областях. Кожна із таких родин матиме можливість отримати до 150 тис. грн.. фінансової допомоги для розвитку власної справи. Відповідно до цієї програми, планується

підтримати близько ста проєктів по створенню приватних підприємств, на загальну суму в 10 млн.грн. [54].

Неурядові та громадські організації можуть залучати значні кошти для підтримки ВПО, допомагаючи їм відкрити власну справу, громада отримує додатковий розвиток свого економічного середовища, нові робочі місця для місцевих, додаткові податки [1]. Отримані від такої діяльності кошти, в свою чергу, можуть стати економічним підґрунтям для вирішення цілого спектру соціальних проблем ВПО, котрі не можуть активно займатися економічною діяльністю, зокрема сім'ї із малолітніми дітьми, особи що не досягли повноліття, люди із обмеженою працездатністю, непрацездатні та особи пенсійного віку.

Для держави така діяльність безумовно була б значно складнішою, через необхідність пошуку коштів у бюджеті чи законодавчого затвердження взаємодії із фондами. Все це займає час, та може стати причиною політичних протистоянь, що зведе нанівець реалізацію вказаних вище завдань. Крім того, часто самі фонди співпрацюють лише із неурядовими організаціями.

Однак існує і ряд значних проблем, із котрими стикаються неурядові організації, в ході їхньої роботи по соціальному захисту ВПО. Загалом, їх можна згрупувати за наступними напрямками:

1. Зменшення обсягів допомоги з боку населення України, та представників міжнародних благодійних структур . Дане явище спостерігається вже досить давно, ініціативність населення в даному аспекті почала загасати разом зі звиканням населення до життя в умовах війни. Крім того, значну роль відіграє і збідніння значної частини населення України в результаті економічної кризи, спричиненої війною.

2. Поступове зниження мотивації та ентузіазму у самих представників неурядових організацій. Затяжний конфлікт та великий об'єм роботи, безумовно негативно впливає на ініціативність представників організацій. Крім того, зі зниженням фінансової підтримки

громадських та неурядових структур, значна кількість їхніх членів втрачає фінансовий дохід і вимушено покидає рух.

3. Відсутність ефективного контролю за подальшою долею майна, що було передано таким організаціям, зокрема волонтерським рухам. Не рідко кошти та матеріальне майно можуть бути використані нерационально.

4. Діяльність «псевдо волонтерів» та випадки зловживань з боку неурядових структур. Дана проблема також є вкрай нагальною, оскільки контроль фінансів та діяльності окремих незалежних організацій з боку держави є досить складним, через відносну автономність останніх.

5. Вказана раніше самотійність виступає і негативним чинником у певному сенсі. Це призводить до відсутності достатньої координації неурядових організацій між собою, зокрема коли структури виконують схожі завдання і не контактують одна із одною. При цьому без уваги можуть залишатися інші, не менш важливі сфери.

6. Недостатній рівень комунікації між неурядовими структурами та суспільством. Вони не мають єдиної скоординованої політики щодо інформування населення про свою діяльність та нагальні потреби.

7. Недоліки у законодавстві щодо регулювання діяльності неурядових та громадських організацій. Існуюча нормативно-правова база досі в значній мірі не враховує сучасні реалії в яких працюють вказані організації і перешкоджає їхній допомозі ВПО.

8. Консерватизм державних структур. Традиційний фактор ризику реформ – інерція системи і саботаж з боку чиновників [64].

Також, окремо можна згадати і той факт, що неурядові організації не можуть забезпечувати соціальні потреби ВПО у тих сферах, де необхідною державна сертифікація. Одним із яскравих прикладів подібного є освіта.

Громадські організації можуть забезпечити освітній процес шляхом збору та роздачі нужденним гуманітарної допомоги, у вигляді навчальних посібників та іншого шкільного приладдя, пошуком, ремонтом та

реконструкцією чи відновленням приміщень, для проведення навчання, або ж матеріальною допомогою у реалізації он-лайн освіти. В цих питаннях громадські організації активно діють. Зокрема, лише у Чернігівській області за допомогою громадських організацій та залучення коштів фінських благодійних структур, за період з червня 2022 року до квітня 2023 року, у 243 школах було приведено до ладу укриття, встановлено 5 модульних укриттів, де стаціонарних укриттів не було, та укладено договори на використання укриттів 95 закладами загальної середньої освіти [67]. Подібна діяльність значно полегшує процес навчання як для закладів освіти, так і для учнів шкіл, котрі можуть обрати стаціонарний спосіб отримання освіти через наявність у закладах укриттів і достатню кількість та об'єм приміщень для проведення самого навчання.

Однак, лише держава може забезпечити сам навчальний процес та його сертифікацію. Що є проблемою, адже більшість закладів навчання на територіях, до яких прибули ВПО не були розраховані на таку кількість учнів та студентів.

Отже, громадські та неурядові організації є важливим елементом соціально-правового захисту ВПО. Громадські та неурядові організації можуть надавати допомогу у цілому спектрі проблем, від юридичного супроводу ВПО, та роздачі гуманітарної допомоги, до забезпечення даної категорії населення тимчасовим житлом та допомоги у працевлаштуванні чи розвитку власного бізнесу. Для цього вони можуть залучати як державні кошти, так і міжнародну фінансову допомогу, отримуючи гранти на виконання певних конкретних завдань.

У порівнянні із державними інститутами та організаціями, дані структури є набагато більш ефективними і гнучкими у питаннях взаємодії із потерпілим населенням, яке втекло від війни. Це забезпечується необмеженістю законодавством їхніх функцій, а також відсутністю необхідності корегування їх діяльності шляхом зміни існуючих та затвердження нових нормативно-правовими актів. Крім того, неурядові та

громадські організації мають більш тісний та безпосередній зв'язок із ВПО та краще забезпечують їхні нагальні потреби. Однак, у порівнянні із державними структурами, неурядові організації мають менші матеріальні можливості і не можуть самостійно розробляти та реалізовувати масові та довготривалі проекти адже часто залежать від ситуативних та несистемних фінансових надходжень. Дане питання частково компенсується можливістю отримання фінансової підтримки із боку держави, але це актуально не для всіх категорій неурядових організацій.

Все вищевказане робить участь громадських та неурядових організацій у реалізації захисту соціальних прав ВПО вкрай важливою, а вивчення даної проблематики надзвичайно актуальним для української науки.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ

2.1. Діти вимушених переселенців як соціально-педагогічна проблема

Як вже було зазначено в попередньому розділі, поряд із сім'ями, тяжко хворими, людьми із обмеженими можливостями та пенсіонерами, однією із найбільш вразливих груп, серед вимушено переміщених осіб, є діти. Саме діти найважче переносять зміни, спричинені вимушеною втечею від війни та самою війною. Зокрема через те, що вони ще не повністю формувалися психологічно, знаходяться на етапі соціалізації і лише вступають в доросле життя, не є повністю самостійними, лише формують свої соціальні звички і вчаться жити в колективі та суспільстві загалом. Саме через це, адаптація та забезпечення нормального розвитку цих дітей породжує ряд дуже важливих викликів для суспільства і потребує зосередження значних ресурсів, як матеріальних та адміністративних так і інтелектуальних, задля їхнього вирішення.

Отож стрес від безпосереднього перебування в зоні військових дій або свідчення їх наслідків, вимушене швидке переселення і подальше пристосування до нового місця проживання, майже неодмінно негативно вплине на розвиток та здоров'я дитини, як психічного так і фізичного, що становить серйозну соціально-педагогічну проблему. Враховуючи інтенсивність та масштаб конфлікту можна сказати що в Україні майже немає дітей-переселенців, котрі б не стали його опосередкованим чи безпосередніми жертвами. Зокрема, майже 77% із них стали свідками обстрілів і бомбардувань, 73% перебували у сховищі, а майже 30% пережили окупацію [47]. Тобто більше 2/3 внутрішньо переміщених дітей,

в перспективі, потребуватимуть тривалої соціальної та психологічної допомоги в успішній соціалізації.

Для приблизної оцінки негативного впливу, завданого вищевказаними подіями на дітей шкільного віку, можна навести опитування, проведене в період із 25 листопада по 22 грудня 2022 року, освітньою фундацією GoGlobal з допомогою дослідницької компанії Gradus Research, серед колективів вчителів та директорів шкіл України. Результати цього опитування показали, що 75% дітей мають ознаки когнітивного прояву стресу, 24% дітей виявляють тривожність і стурбованість, 75% мають відчуття страху [45].

Такі високі цифри є дуже негативним показником. Вони свідчать про те, що діти вкрай погано перенесли події, що спричинили їхнє вимушене переселення. Психологічні травми такої сили, в більшості випадків, не пройдуть із часом самотійно і їхнє нівелювання потребуватиме роботи із фахівцями. Крім того, нерідко додатковим стресом від переїзду є неочікуване розлучення із рідними, тимчасово або і назавжди, в разі загибелі останніх. В цих умовах дуже часто діти вимушені переміщатись із зони бойових дій чи окупованих територій без документів, оформлених їхніми батьками належним чином належним, без самих батьків, та у супроводі тільки знайомих або родичів. В такому разі, внутрішньо переміщені діти потерпають не лише від стресу викликаного бойовими діями, але і від вимушеного та різкого розриву із батьками, членами родини або опікунами, іншими близькими людьми.

В даному випадку, проблемою є те, що подібний розрив у стосунках із близьким дорослим може викликати у дитини серйозні негативні зміни у поведінці, що становить дуже значну проблему. В разі втрати об'єкта прив'язаності (зокрема родини, як сфери формування прив'язаності) у вимушено переміщеної дитини може виникати явище порушення прив'язаності.

Загалом виділяють наступні види прив'язаності, що можуть виникати у дітей в раніше вказаних ситуаціях [37]:

–Негативна (невротична) прив'язаність. В разі виникнення даного типу, дитина схильна постійно робити спроби отримати увагу із боку дорослих, навіть якщо увага буде негативною, зокрема це стосується і зауважень та покарань.

–Амбівалентна прив'язаність. Даний тип прив'язаності характерний постійною демонстрацією із боку травмованої дитини спонтанних проявів протилежної поведінки по відношенню до дорослих, до яких вона прив'язалася. Вона може або пеститься до близьких дорослих, або бути різкою, виявляти неповагу та уникати контактів. Сама дитина не може пояснити такої своєї поведінки, не йде на компроміси та діалог і лише збільшує свій стрес від подібних дій.

–Унікаюча прив'язаність. В такому випадку постраждала дитина часто перебуває у поганому, понурому стані, може бути замкненою та не йти на контакт ні з дорослими ні з іншими дітьми. Причиною такої поведінки є небажання та страх дитини довіряти іншим людям, зокрема і близьким, а навіть найближче оточення буде нею сприйматись як чужинці.

–Дезорганізована прив'язаність. Такий тип дуже часто формується в разі, якщо дитина навчилася позиціонувати себе у соціумі шляхом порушення існуючих суспільних норм та правил, агресивного спілкування, ігнорування інтересів інших осіб, та поваги до їхнього особистого простору. Такі діти не потребують любові, заохочення та підтримки, вони не сприймають інших як рівних і бачать в них загрозу для себе, а свою безпеку в умовах, коли оточуючі будуть їх боятися. Даний тип прив'язаності дуже характерний для тих дітей, що стали жертвами жорстокого поводження.

Вищевказані явища є досить небезпечними, адже порушення взаємодії із дорослими впливає на дитину негативно не лише в конкретний момент але може мати і довготривалі наслідки, навіть у дорослому житті.

Саме через це, уважна та грамотна робота із дітьми вимушених переселенців є надзвичайно важливою складовою їхньої соціально-педагогічної підтримки.

Крім того, дуже часто у внутрішньо переміщених дітей, що пережили стрес, може мати місце таке явище, як реакції *дезадаптації*. Під реакціями дезадаптації розуміють відносно короткочасні психогенні розлади, які виникають при зіткненні особистості зі складними або нездоланими обставинами і які порушують нормальне пристосування до умов існування [12]. В складних випадках дане явище може бути представленим у формі хворобливих станів із розладами, переважно психічного, психомоторного та психосоматичного характеру. Можуть спостерігатися й більш складні процеси, в рамках яких вони поєднуються і формують неврози, психопатію або інші форми аномального особистісного розвитку.

Задля подолання усіх вищезазначених явищ, активну роботу має вести ціла низка фахівців. Зокрема, соціальні працівники, соціальні педагоги, лікарі та психологи, повинні надавати постраждалим внутрішньо переміщеним дітям невідкладну соціально-психологічну та медичну допомогу. Метою роботи цих фахівців є створення для дитини умов психологічного комфорту, відчуття безпеки та захищеності, розкриття її адаптаційного потенціалу, психологічного та фізичного, котрі допоможуть їй пережити стрес, висування вимог, які співвідносяться з її можливостями. Все вищеперераховане і є найважливішим напрямом роботи соціальних працівників та соціальних педагогів у сфері попередження реакції дезадаптації у дітей.

Важливою соціально-педагогічною проблемою, є визначення грамотної допомоги внутрішньо переміщеним дітям, в залежності від їхнього віку, адже залежно від віку діти по-різному переживають стрес і демонструють різні його прояви, а відтак потребують відповідного підходу та дій.

Чим старше діти стають, тим більше вони розуміють світ у котрому живуть та аналізують все що із ними відбулося, зокрема під час бойових дій та у ході переселення. Саме вікова диференціація у підході до дітей є дуже важливою. Так, дітей-переселенців, можна поділити на кілька вікових груп. Адаптація дітей з кожної із цих груп може, фактично, вважатися окремим соціально-педагогічним завданням, враховуючи, наскільки по-різному діти бачать світ, залежно від віку.

Загалом, всіх вимушено переміщених дітей, які стали жертвами стресу від бойових дій та переселення, умовно розподіляють на наступні вікові групи із відповідною психоемоційною реакцією [29]:

1. Діти 0 – 3 років. У віці до трьох років, діти ще не здатні оцінювати навколишні події і лише реагують на безпосередні прояви навколишнього середовища, зокрема на тривожність батьків, шум, особливо різкий, що часто має місце в умовах бойових дій. Проявом стресу, характерним для даного віку, є відчуття дратівливості, плач, можливі прояви надокучливої або агресивної поведінки та боязнь незрозумілих звуків, криків, різких рухів і відчуття потреба фізичної близькості батьків. В таких ситуаціях, дітей, насамперед необхідно тримати біля батьків та забезпечити тактильний контакт із ними.

2. Діти 4 – 6 років. В такому віці діти вже більш активно пізнають та взаємодіють із навколишнім світом, але все ще реагують пасивно. Будучи під впливом пережитого стресу вони можуть відчувати безпорадність та безсилля перед зовнішніми, боятись розлуки із батьками, частково переносити та відображати пережиті ситуації у свої ігри, відмовлятися визнавати ситуацію, не бажати спілкуватися із оточуючими, як однолітками так і дорослими, та заглиблюватися в себе. Будучи повністю залежними та несамотійними у найпростіших речах, діти в цьому віці потребують насамперед безпеки. Для цього батькам слід постійно наголошувати дитині на тому, що вони знаходяться у повній безпеці.

3. Діти 7 – 10 років. Починаючи із цього віку, діти вже більш активно взаємодіють із зовнішнім світом та розуміють його і позиціонують себе у житті. Вони можуть відчувати провину, неспроможність, злість, фантазії, в яких дитина бачить себе «рятувальником», можуть зациклюватись на подробицях пережитих важких подій. Будучи вже досить соціалізованою та матеріально і психологічно прив'язаною до оточуючого середовища, дитина переживає що може втратити як, певні цінні для неї матеріальні, так і не матеріальні об'єкти та явища. Крім того, в цьому віці діти вже розуміють цінність життя і переживши потрясіння під час перебування в зоні бойових дій, можуть переживати страхи, думати про майбутнє, розуміють поняття загрози та небезпеки, та розуміють що таке смерть. Саме через це батьки повинні пояснювати дитині події, що відбуваються навколо активно обговорювати з дитиною її переживання і надавати їй безпеку та старатись максимально забезпечити звичний спосіб життя.

4. Діти 11 – 13 років. В такому віці діти поступово переходять до більш дорослого розуміння світу і сприймають його більш об'єктивно, розуміючи свою роль у соціумі. Вони діти вже повністю розуміють, що відбувається, можуть прогнозувати майбутнє, однак не маючи достатнього життєвого досвіду не почувають себе впевнено у житті. Тому часто, їхня поведінка може носити елементи асоціальності. Діти, що постраждали від війни не лише відчують страх, дратівливість, можуть бути схильними до депресій, але можуть виявляти і прояви агресії та порушення правил і соціальних норм. поводитися агресивно та не приймати правила. Вони бояться втратити життя, близьких, будинок, звичний спосіб життя. Батькам можна відкрито говорити про свої переживання, страхи та допомагати дітям відтворювати соціальні зв'язки.

5. Діти 14 – 18 років. Даний вік є найбільш складним. Адже в цей період діти переходять до дорослого життя. Отримавши травму від вимушеного переселення та свідчення військових дій, вони можуть проявляти небезпечну поведінку, зокрема можуть пробувати вчинити

самогубство, а також виявляти психоемоційні реакції, схожі на реакції дорослих. Бояться втратити себе, своє місце, життя, близьких. Можуть радикально сприймати ситуацію, адже підліток тільки стає на ноги, а звичний світ зруйнувався. У цьому віці дорослим важливо не заохочувати підлітка брати на себе роль дорослого. З підлітком слід ділитися досвідом, розмовляти, допомагати знизити емоційне напруження, дати можливість бути природним зі своїми переживаннями.

Загалом, всі вищезазначені категорії постраждалих дітей можна більш широко окреслити у дві великі групи: дошкільний та шкільний вік. Такий поділ буде актуальним, адже саме від цього фактору буде залежати і те яким чином можна допомогти дітям та які саме соціально-педагогічні та психологічні прийоми, методики і заходи доцільно застосовувати до вимушено переміщених дітей, як із боку батьків, так із боку державних установ та неурядових і громадських організацій, задіяних у процесах реабілітації внутрішньо переселених дітей.

Слід відмітити, що в сучасній науці усталився погляд на дошкільний вік як на вік потенційних можливостей розвитку адаптаційних механізмів дитини, уміння адекватно сприймати навколишню дійсність та гармонійно поводитися у нових соціальних умовах. У цей віковий період становлення особистості дитини актуальною є її здатність усвідомлювати зміни у власному житті, нові функції, соціальні ролі, виявляти приязне ставлення до інших людей, орієнтуватися в навколишній дійсності, адаптуватися до перебування у дитячому садку [70].

Соціально-педагогічна робота із дітьми дошкільного віку, особливо у віці до трьох років, має свою специфіку. Вона відрізняється, зокрема тим, що іти в такому віці є найбільш вразливими навіть до найпростіших стресових факторів, як шум чи метушня навколо. Також важливим є те, що значна кількість роботи по подоланню стресу та адаптації лягає на плечі батьків, котрі в основному, не мають знань у даній сфері та не мають спеціальних навиків по вирішенню певних кризових явищ та ситуацій, що

можуть мати місце із вказаною категорією дітей. Особливо актуальним це питання є через брак фахівців у даній сфері. Також, часто батьки-переселенці самі знаходяться у стресі від пережитого і можуть передати свої тривожні стани і дитині. До цієї ж категорії можна віднести й дітей із молодших класів. Однак, позитивною стороною тут є те, що діти в такому віці схильні краще і швидше адаптуватися до нових умов і стрес не завдає їм такої суттєвої шкоди і може бути нівельованим успішно та за короткий час. Діти дошкільного вік не так сильно залежать від соціалізації серед однолітків і не формують сталих соціальних зв'язків. Однак, це не означає, що батькам не потрібно активно взаємодіяти із психологами та педагогами. В такій ситуації актуальною проблемою знову постає недостатня кількість та доступність таких спеціалістів для батьків вимушено переміщених дітей.

Трохи іншим є питання роботи із дітьми, що відвідують дитячий садок. Тут активну роботу починає здійснювати соціальний педагог дошкільного навчального закладу, котрий має займатися забезпеченням педагогічного всеобучу батьків та інших членів родини (дідусів та бабусь), опікунів, прийомних батьків, усіх, хто причетний до виховання дітей, супровід процесу адаптації дитини та батьків до дошкільного навчального закладу, визначення психологічної готовності дітей до навчання в школі [14]. Даний інститут є вкрай важливим для внутрішньо переміщених дітей, адже такий вік є переломним і успішне подолання стресу та його негативних наслідків, дозволить дітям успішно перейти до нового етапу – шкільного віку і там вже повноцінно соціалізуватися. Перші ознаки того, що дитина адаптувалася: хороший апетит, спокійний сон, охоче спілкування з іншими дітьми, адекватна реакція на будь-яку пропозицію вихователя; нормальний емоційний стан [69].

Щодо внутрішньо переміщених дітей, які навчаються у школі, особливо у середніх і старших класах і знаходяться у т.з. «перехідному віці», необхідно зазначити, що із переїздом до нового місця проживання,

вони не перестають стикатися зі стресовими ситуаціями. Нерідко, їхній психологічний стан може не лише не покращуватися, але і погіршуватись. Оскільки із переїздом діти повинні не лише переживати стрес від вказаних подій, але й активно включатись у соціальне життя на новому місці, зокрема у навчальний процес і взаємодію із іншими дітьми в класі та школі. Саме в цей віковий період діти є найбільш вразливими до стресу і водночас найважче його переживають. Тут гостро постає проблема, для вирішення котрої потрібно працювати не лише із дітьми-переселенцями, але і проводити роботу в школі та із батьками учнів, як дітей переселенців, так і дітей, до котрих прибуватимуть такі діти.

Однією із важливих із соціально-педагогічної точки зору проблем, з якими стикаються новоприбулі діти шкільного віку, є явище *булінгу*, котре є досить поширеним в українських школах не лише щодо внутрішньо переміщених дітей, котрому не приділялося достатньо уваги на протязі багатьох років. Однак саме зараз це питання постало особливо гостро.

Згідно із юридичним визначенням, *булінг* (*bullying*, від англ. *bully* – *хуліган, забіяка*) (цькування) – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [56].

Більш простим та лаконічним є інше визначення: *булінг* – це агресивна і вкрай неприємна поведінка однієї дитини або групи дітей по відношенню до іншої дитини, що супроводжується постійним фізичним і психологічним впливом [51]. Таке тлумачення краще дозволяє зрозуміти сутність проблеми, зокрема те, що негативні дії із боку учнів можуть впливати на психологічний та фізичний стан переміщеної дитини протягом тривалого часу й уповільнювати її адаптацію на новому місці. Це може

призвести до більш сильного стресу та психологічної травми та тривалішого і більш болісного переживання від самого переїзду та подій що йому передували, зокрема безпосередніх бойових дій.

Незважаючи на те, що про проблему булінгу не часто згадують вчителі та дирекції шкіл, про неї активно говорять шкільні психологи, батьки та представники громадських організацій, задіяних у допомозі ВПО. Показовим є факт, що часто, в першу чергу, учні запитують у «новенького», не як його чи її звати, а звідки він чи вона родом [45].

В цих умовах значна доля із соціально-педагогічної підтримки внутрішньо переміщених дітей припадає на шкільних вчителів. Тут уже вони самі нерідко стикаються із рядом проблем та недоліків, зокрема в організації навчального процесу і потребують певної допомоги із боку держави та інших інституцій і організацій, задля забезпечення ефективної роботи із дітьми, прибулими із зони бойових дій. Це відбувається в основному, тому що держава не була готова до такого різкого напливу внутрішньо переміщених осіб і не готувала педагогів у потрібному напрямку, а кількість педагогів і шкільних психологів, що володіють необхідними знаннями та навичками є дуже малою. Для цього в українських школах необхідно збільшити кількість психологів. Утім, для такої реформи треба більше фахівців та додаткове фінансування [50].

Також важливо згадати що складні емоційні стани учнів, що постраждали від вимушеного переселення, можуть створювати певні конкретні проблеми, з котрими педагоги стикаються в навчальному процесі, безпосередньо під час навчання. Зокрема до таких проблем із внутрішньо переміщеними дітьми можна відносять наступні [45]:

–Такі школярі мають психологічну травму із якою вчителі не вміють працювати, загальні поради та спроби заохочення до навчання не можуть дати хорошого стимулу, адже вчителі не можуть правильно підійти до такої дитини (вчителі потребують інформації, як працювати з цими дітьми) і не надати допомоги, або навіть завдати шкоди. Часто діти не одразу

виявляють ознаки стресу і вчителі можуть бути банально не готовими до кризових ситуацій і самі перебуватимуть в цей момент у стресі від нестандартної та складної ситуації.

–Внутрішньо переміщеним дітям важко наздогнати шкільну програму. Часто такі діти стикаються із труднощами у навчанні адже вони, на певний час випали із начального процесу, до того як змогли влаштуватися у школу на новому місці, а дистанційне навчання, якщо таке і мало місце, не здатне повністю замінити повноцінний шкільний процес. Крім того, дитині потрібно пристосовуватися і до нової манери подачі матеріалу вчителем і організації навчально-виховної роботи на уроках, знову звикати до навчання у класі із іншими дітьми.

–В даній категорії дітей знижена мотивація до навчання. Стрес, зміна чи навіть тимчасова втрата ціннісних пріоритетів через пережитий досвід, тривога, страх і невизначеність майбутнього, всі ці та багато інших факторів особливо сильно впливають на мотивацію внутрішньо переміщених дітей до навчання. Дане явище характерне не лише для дітей-переселенців, але і для решти учнів, ця проблема є давньою, а затяжний військовий конфлікт і спричинена ним складна соціальна та економічна ситуація в країні лише суттєво спряли негативним тенденціям.

–Вчителям незрозуміло, як надавати першу психологічну допомогу. В своїй масі вчителі не мають знань та інструкцій, якими вони могли б користуватись в разі необхідності надання внутрішньо переміщеним дітям екстреної допомоги, наприклад, в разі конфлікту із іншими учнями або неадекватної поведінки в школі. Цей аспект важливий ще і тому, що надаючи першу психологічну допомогу неправильно, можна заподіяти дитині що постраждала ще більшої шкоди.

Саме тому, державі та неурядовим і громадськими організаціям було б доречним звернути увагу на ряд організаційних заходів та програм, котрі необхідно забезпечити для педагогів. Зокрема, до таких заходів та способів забезпечення роботи відносять наступні :

- Психологічні тренінги на яких навчатимуть як саме допомагати учням. Незважаючи на педагогічну освіту, значна кількість вчителів не має досвіду і розуміння як правильно проводити адаптацію дітей переселенців, що пережили важкий досвід у нових умовах. Особливо якщо таких дітей є значна кількість і їхній психологічний стан викликає занепокоєння.

- Організація систематичної роботи з батьками. До даного аспекту можна віднести як роботу із батьками вимушено переміщених дітей, так і з батьками місцевих дітей, які також не мають досвіду взаємодії із переселенцями. Це може сприяти вирішенню багатьох проблем у класному колективі, зокрема і допоможе запобігти вищезгаданому булінгу. На сьогодні подібна систематична робота не є достатньо організованою та систематизованою, тому важко говорити про її результативність і планувати подальші дії для розвитку комунікації та роботи із батьками.

- Співпраця педагогів зі шкільними психологами. Педагоги повинні мати можливість активно взаємодіяти зі своїми учнями і розуміти особливі потреби кожного із них, а не повністю перекладати цю відповідальність на шкільних психологів і ґрунтуватись на їх висновках та порадах. Даний аспект є вкрай важливим, адже шкільний психолог бачить учнів не безпосередньо під час навчального процесу і не може вирішувати конкретні ситуації в момент коли ті безпосередньо відбуваються.

- Зменшення навантаження у шкільному процесі. Даний аспект постає особливо гостро у зв'язці із попередніми пунктами, адже педагог, зобов'язаний активно взаємодіяти із класом, батьками учнів, шкільним психологом та постійно оновлювати свої знання в цих сферах на тренінгах, фізично не може здійснювати велику кількість «паперової» роботи, тому таку форму навантаження потрібно мінімізувати. В негативному ж випадку страждатимуть всі попередні сфери діяльності, де немає чіткого контролю та процедури, будуть приноситься в жертву звітам, планам і подібним формальним процедурам.

В разі успішного втілення в життя, перелічені заходи допоможуть суттєво покращити та спростити роботу шкільних педагогів із внутрішньо переміщеними дітьми, іншими дітьми та їхніми батьками, допоможуть уникнути недоліків в організації роботи в школі.

Всі вищеперераховані факти свідчать про те, що саме взаємодія дитини, педагогів, психологів, соціальних працівників та сім'ї є однією із найбільших соціально-педагогічною проблем сучасного українського суспільства.

Крім усього вищезгаданого, для внутрішньо переміщених дітей окрім соціально-психологічної адаптації (як взаємодії дитини і соціального середовища у новому місці поселення, що веде до співвідношення цілей і цінностей особистості дитини та нової громади), важливе значення має *соціокультурна адаптація*, оскільки діти-переселенці мають пристосуватися до нового культурного середовища. Враховуючи той факт, що вимушено переміщені діти в основному прибувають із віддалених, відносно нового місця проживання, регіонів, очевидним є те що вони зіткнуться із рядом культурних та побутових відмінностей, які не одразу зрозуміють і які будуть для них чужими. Соціокультурну адаптацію слід розуміти як сукупність зовнішніх поведінкових наслідків зв'язку дитини і нового середовища, її здатність вирішувати щоденні соціально-культурні проблеми (в школі, у громаді, в родині, у побуті тощо) [17]. Дана проблема є не менш актуальною ніж проблема адаптації дітей у школі, оскільки вона зачіпає набагато ширший спектр життя дитини. Крім того, успішна соціокультурна адаптація є гарантією успішної соціалізації у дорослому житті, коли інститут школи, котрий так чи інакше сприяв залученню дитини до соціального життя, залишиться у минулому.

В разі успішної адаптації дітей із числа ВПО, вони будуть здатні в повній мірі самостійно і особисто задовольняти всі свої потреби у тій чи іншій ситуації в конкретному соціальному середовищі і не потребуватимуть подальшої допомоги.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна сказати, що робота із дітьми-переселенцями осіб є дуже складною та нагальною соціально-педагогічною проблемою. Діти є найбільш вразливою категорією із усіх груп ВПО і потребують особливої уваги і ретельної роботи. Діти ВПО потребують різного підходу, залежно від їхнього віку. Частина роботи мають здійснювати батьки та психологи, зокрема в разі роботи із дітьми дошкільного віку, а частину – шкільні педагоги та психологи, разом із батьками та іншими учнями, в разі якщо дитина-переселенець знаходиться у шкільному віці, особливо у середніх та старших класах.

На даний час існують серйозні проблеми у реалізації всіх вказаних заходів, як у школах та інших навчально-виховних закладах, так і для батьків-переселенців, чії діти не досягли шкільного віку. Для успішної ж їх реалізації, державі та недержавним установам і організаціям необхідно проводити спеціальну підготовку як батьків, так і вчителів, зокрема, у вигляді семінарів-тренінгів, де будуть надаватися конкретні поради для роботи із психологічно травмованими дітьми. Також необхідно впроваджувати ряд змін у роботу системи освіти та виховання дітей, робити доступною допомогу соціальних педагогів та психологів для внутрішньо переміщених дітей, що знаходяться в кризових психологічних ситуаціях. Крім адаптації у школі також важливою є і соціокультурна адаптація вимушено переміщених дітей на новому місці проживання, адже кожен із регіонів України має свою конкретну специфіку.

2.2. Поняття та основні характеристики соціально-педагогічного супроводу

Аналізуючи наведені вище дані можна сказати, що значна кількість дітей із числа ВПО пережила дуже серйозне емоційне напруження і не зможе самостійно впоратись із отриманим стресом та пристосуватись і

соціалізуватись у нових життєвих умовах. В такому разі ці діти ризикують не бути повноцінно соціалізованими і в подальшому житті. Тому, задля вирішення цієї проблеми і успішної адаптації, вони потребують комплексної спеціальної підтримки, зокрема такого підходу, як соціально-педагогічний супровід.

У психолого-педагогічному аспекті супровід найчастіше розглядається як метод, що забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом оптимальних рішень в різних життєвих ситуаціях.

Супровід – це завжди взаємодія супроводжуючого і того, відносно кого здійснюють супровід [30].

Тобто дана форма діяльності не є однобоким імперативним процесом, в рамках якого дитина, що пережила стрес і потребує супроводу лише слідує вимогам педагога, виконує певні вказівки і не має свободи вибору. Навпаки, дитина може активно взаємодіяти у процесі, даючи зрозуміти, в чому саме є сутність проблеми і який шлях її вирішення може бути оптимальним тому важливе постійне уточнення ролей учасників комунікації, а також корекція їх стану. Супровід соціалізації особистості передбачає необхідність сформованого у педагогів цілісного уявлення про дитину як об'єкт і суб'єкт соціалізації, що вимагає визначення специфіки діяльності фахівців на кожному віковому етапі її соціального становлення, ставлення до неї як до суб'єкта спілкування, співпраці, партнерства, надання права на власний вибір [3].

Також, соціально-педагогічний супровід не є просто пасивним спостереженням за дитиною, це методика, що складається із двосторонньої активної взаємодії. Такий підхід стосується не лише дітей ВПО, зокрема, відповідно до Концепції «Нова українська школа», де значну роль відведено висококваліфікованим психологам та соціальним педагогам у формуванні та вихованні кожної дитини, гідного громадянина – патріота України, недостатньо лише отримати знання – необхідно навчитися ефективно користуватися ними впродовж життя [19].

Конкретизуючи, можна дати наступне визначення терміну соціально-психологічного супроводу – це процес, що містить комплекс цілеспрямованих послідовних педагогічних дій, які допомагають дитині зрозуміти життєву ситуацію, забезпечують дитині саморозвиток на основі рефлексії того, що відбувається [42]. Метою такого супроводу є активне і продуктивне сприяння адекватній соціалізації дитини, допомога активізувати її входження у соціум.

З психолого-педагогічної точки зору, супровід варто розглядати як метод, направлений на формування умов, в яких дитина, що раніше пережила стрес і має проблеми у повноцінній соціалізації, могла самостійно приймати найоптимальніші для кожної конкретної життєвої ситуації рішення. Також, він спрямований, на підтримку дитини в системі соціальних відносин, спрямований на навчання молоді новим моделям взаємодії зі світом та розуміння себе самих, подолання труднощів соціалізації.

Функції соціально-психологічного супроводу, насамперед захисні, емоційно стабілізаційні та інструментальні, забезпечують якість контактів, задоволеність ними, внутрішній зміст взаємодії, її значущість для особистості [60].

Ефективний супровід передбачає увагу та пильність супроводжувачих, їхнє глибоке розуміння всіх тонкощів та специфіки проблем іншої людини, сильний рівень емпатії та терпіння, здатність терпляче та коректно реагувати на різкі та образливі дії та висловлювання потерпілого. Варто сказати, що ефективним шляхом опосередкування взаємодії постраждалих осіб з непередбачуваним соціумом є розробка стратегій соціально-психологічного супроводу, що передбачає більш ефективну підготовку та перекваліфікацію психологів-практиків, соціальних працівників та інших фахівців і волонтерів.

Ще однією важливою специфікою є те, що соціально-педагогічний супровід завжди сконцентрований на допомозі конкретній особистості,

навіть у випадках, коли педагог працює із групою. Він може бути лише персоніфікованим і спрямованим на конкретну особистість, адже кожна особистість має власні проблеми із соціалізацією і власну специфіку. Це, крім усього іншого, зумовлене тим що, супровід що включає в себе допомогу і підтримку, не займається вирішенням конкретної проблеми за особу та на певних загальних принципах, а стимулює і розвиває навички у самостійному вирішенні такої проблеми. Соціально-психологічний супровід дітей та молоді є комплексним і його суб'єктами виступають батьки та родичі, спеціалісти, які здійснюють його цілеспрямовано у рамках реалізації своїх професійних функцій (соціальні педагоги, шкільні психологи, класні керівники, вихователі, організатори роботи з молоддю, працівники соціально-педагогічних центрів тощо) волонтери, які реалізують функції соціального супроводу в рамках своєї громадської діяльності [42].

В ході своєї роботи, соціальний психолог повинен тримати під контролем рівень адаптованості учнів, їх емоційний стан, проводити корекційно-відновлювальні заходи з учнями, та вести психолого-просвітницьку діяльність з педагогічним колективом. Медичний працівник має вести постійний нагляд за даною категорією учнів, та надавати необхідну медичну допомогу в разі потреби. Викладачі, які ведуть предмети в групах даної категорії учнів, мають опиратися в своїй роботі на індивідуальний підхід до навчання, який базується на основних принципах інклюзивної освіти [33].

Основною метою психологічного супроводу є створення максимально комфортних умов, які дають змогу повною мірою реалізувати здібності та нахили дитини, сформувати адекватну самооцінку й прагнення до самореалізації через широке застосування досягнень психологічної науки. Ця мета реалізується завдяки поєднанню першочергових і перспективних завдань. Створення соціально-психологічних умов індивідуального розвитку учасників навчально-виховного процесу.

Систематичне відстеження психолого-педагогічного та соціального статусу дитини і динаміки її розвитку впродовж усього навчально-виховного процесу. Попередження виникнення проблем особистісного розвитку і виховання дитини. Надання допомоги дитині в розв'язанні актуальних проблем навчання, виховання та соціалізації. Створення спеціальних соціально-психологічних умов для надання допомоги дітям, які мають проблеми в психологічному розвитку й навчанні. Розвиток психолого-педагогічної компетентності учасників навчально-виховного процесу: педагогів, вихователів, батьків. Створення комплексної програми психологічного супроводження на всіх етапах розвитку дитини [27].

Виділяють декілька векторів спрямування соціально-психологічного супроводу дітей із внутрішньо переміщених сімей. По-перше, це спрямованість на пряму, безпосередню допомогу дитині, що забезпечує відновлення після травматизації. Така допомога є актуальною безпосередньо після того, як дитина пережила психотравму. По-друге, це спрямованість на опосередковану допомогу через активізацію роботи спільнот, до яких дитина включена, що створює потенційне середовище конструктивних трансформацій. Мова йде про те що не лише сама постраждала дитина, котра має проблеми із соціалізацією, повинна корегувати свою поведінку і адаптуватись у соціумі, соціум також має рухатись їй назустріч і бути інклюзивним. По-третє, цей аспект стає дедалі актуальнішим у сучасному світі, це спрямованість на соціальні мережі, їхню розгалуженість, глибину та інтенсивність контактів, що підживлює комунікативні ресурси особистості [60].

Конкретизуючи специфіку соціально-психологічного супроводу можна виділити на ступні його завдання:

–Формування соціальної компетентності дитини. Дане завдання реалізується за допомогою методів соціального навчання. На цьому етапі дитина якій надається соціально-психологічний супровід, є найбільш пасивною, адже їй лише окреслюють поняття соціуму та специфіки його

функціонування, зокрема із іншими людьми. Безумовно, дана діяльність не полягає лише в односторонній манері навчання, все ж, вона є більше теоретичною і роз'яснення ведеться на основі зразків та прикладів, наданих соціальним психологом.

–Виховання комплексу якостей, необхідних дитині для взаємодії з навколишнім соціальним середовищем (соціальної адаптивності, соціальної автономності та соціальної активності), реалізуються на основі соціального виховання. В ході реалізації даного завдання, робота є більш складною та активніше залучає дитину, як частину процесу супроводу. Виробляються конкретні навички соціальної взаємодії, як із дорослими так із іншими дітьми, наводяться конкретні приклади такої взаємодії. Дитина починає розуміти як саме вона має поводити себе в соціумі та яким чином реагувати на ті чи інші виклики із боку суспільства загалом, так окремих його представників.

Слід відмітити, що соціально-педагогічний супровід соціалізації відбувається на певних взаємопов'язаних рівнях, а саме:

- макрорівень (створення умов для покращення соціально-педагогічного супроводу соціалізації на законодавчому рівні),
- мезорівень (допомога при залученні учасників ситуації розвитку того, кого супроводжують),
- мікрорівень (вирішення конкретних труднощів у процесі соціалізації особи, що супроводжують) [3].

Такий супровід нерозривно пов'язаний із суспільним життям і саме тому має вищезазначені рівні. Робота лише із однією особистістю не призведе до результатів і може слугувати лише у вигляді підтримкою в житті, така дитина хоча і буде здатна жити в соціумі, не зможе повноцінно соціалізуватися і залишатиметься залежною від сторонньої допомоги.

Сприяння в подоланні труднощів соціалізації, проблем, що виникають у відносинах з навколишнім соціальним середовищем, реалізуються через соціально-педагогічний супровід. Дане завдання носить

найбільш практичний та конкретний характер, адже торкається безпосередньо тих проблем, котрі виникають у дитини. Адже супровід є засобом соціального навчання проте соціальне навчання спирається на соціально-педагогічний супровід, що регулює соціальну практику дітей та молоді [32]. Тут уже дитина, фактично, задає напрям роботи фахівця, адже необхідним є розібратись, що і чому саме дитина робить неправильно та грамотно пояснити як правильно вчиняти і як уникати або справлятися із негативними явищами під час соціальної взаємодії.

Успішне вирішення всіх вищеперерахованих завдань дозволить повністю соціалізувати дитину і дасть їй можливість повноцінно адаптуватися у подальшому житті, зменшити стрес від взаємодії із іншими людьми та допоможе у позиціонуванні себе в соціумі, краще розуміти свою роль та пріоритети в ньому. А задля вирішення цих завдань необхідно грамотно визначити підходи та методи роботи спеціаліста із дитиною, що потребує допомоги.

Для полегшення визначення підходів соціально-педагогічного супроводу варто проводити певну класифікацію за об'єктивними характеристиками. Зокрема, як вже було згадано раніше, внутрішньо переміщених дітей доцільно групувати за віковим критерієм та рівнями шкільної освіти. Соціально-психологічний супровід доцільно також розподіляти за освітніми ступенями та шкільним віком. Тож, відповідно до шкільного віку, завдання соціально-психологічного супроводу є наступними:

–Дошкільний вік. Рання діагностика та корекція порушень у розвитку, забезпечення готовності дитини до школи. В даний соціально-педагогічний супровід зосереджується на підготовці дитини до першої серйозної взаємодії із соціальними інститутами та адаптації у колективі. Тут важливо грамотно та доступно донести до дитини значення та роль вказаних інститутів і процесів, наголосити на тому, що дитина входить у новий життєвий етап, де матиме набагато більш активну соціальну роль,

пояснити поняття відповідальності та контролю, взаємодії із іншими дорослими та необхідність субординації. Це період є важливим тому що в разі успішної первинної соціалізації у школі травмована дитина зможе з самого початку адаптуватися незважаючи на негативний попередній досвід. В разі успішного супроводу, навчання в школі може виявитись позитивним досвідом і повністю змінити сприйняття дитиною навколишнього світу. На цьому етапі особливо важливо планувати роботу варто разом з батьками. Адже батьки та найближче оточення дитини можуть стати для неї ресурсним середовищем таким, що допоможе пережити травму й адаптуватися до нових умов [37].

–Початкова школа. Визначення готовності до навчання в школі, забезпечення адаптації до школи, підвищення зацікавленості школярів у навчальній діяльності, розвиток пізнавальної та навчальної мотивації, розвиток самостійності С самоорганізації, підтримка у формуванні бажання і «вміння вчитися» , формування універсальних навчальних дій, розвиток творчих здібностей. Соціальна компетентність молодшого школяра є інтегральною якістю особистості, яка передбачає оволодіння певною системою знань, формування умінь і навичок взаємодії в соціумі та здатності оцінювати свої дії та вчинки [3]. Даний етап потребує більш активної двосторонньої взаємодії, адже дитина, почавши відвідувати школу, матиме певне власне враження від навчального процесу та вже зможе зробити певні висновки щодо впливу цього процесу на неї, ступеню комфорту перебування в класі, навчального процесу та взаємодії із педагогами та учнями. Однак важливим є і спостереження за дитиною, адже тут вона може проявляти перші симптоми асоціальної поведінки, неслухняність і гіперактивність, чи, навпаки, замкнутість та небажання іти на контакт із іншими.

–Середня школа. Супровід переходу в середню школу, адаптації до нових умов навчання, підтримка у вирішенні завдань особистісного й ціннісно-сміслового самовизначення та саморозвитку, допомога у

вирішенні особистісних проблем і проблем соціалізації, формування життєвих навичок і компетенції, профілактика неврозів, допомога в побудові конструктивних відносин з батьками та однолітками, профілактика девіантної поведінки, різного роду шкідливих звичок та залежностей [58]. Цей етап є досить складним, зокрема, у дітей середнього шкільного віку спеціалісти помічають певну специфіку – вони дуже непосидючі та не можуть довго сприймати одну й ту саму інформацію, або робити якусь дію [53], діти із проблемами у адаптації переживають цей вік ще складніше. Вони можуть не бачити себе в соціумі та ставати жертвами згаданого раніше булінгу із боку інших дітей, що будуть такими чином стверджуватися чи просто не розуміти, що завдають травмованій дитині, що за поведінкою відрізняється від них, шкоди. Тут необхідно постійно контролювати психологічний стан дитини, увагу мають приділяти як батьки так і спеціальні працівники.

–Старша школа. Допомога в профільній орієнтації і професійному самовизначенні, підтримка у вирішенні екзистенційних проблем (самопізнання, пошук сенсу життя, досягнення особистої ідентичності), розвиток тимчасової перспективи, здатності до цілепокладання, розвиток психосоціальної компетентності, та інших активних якостей [58]. Старший шкільний вік визначається, як психологічний переломом у житті кожної людини, тому і виникають певні труднощі з подальшим розвитком особистості [5]. Тому в цей період соціальний супровід є дуже важливим і наближеним до вирішення конкретних проблем. В разі успішного супроводу, він уже має давати серйозні результати і дитина повинна повноцінно орієнтуватися у суспільстві. Бачити своє місце у ньому та шукати можливості для самореалізації своїх амбіцій в усіх життєвих сферах, зокрема у професійному плані, добре оцінювати свій рівень і здатність до професійного росту та адаптації.

Характеризуючи соціально-педагогічний супровід не можливо не звернути увагу ще і на той факт, що він може бути ефективним лише в

тому разі, коли система освіти загалом буде інклюзивною і процес соціалізації дітей із психологічними проблемами буде сприйматися цією системою як одне із основних своїх завдань. Це стосується і суспільства загалом. Невід'ємними засадами інклюзивної освіти можна вважати наступні:

–Рівний доступ до суспільства для всіх людей, у тому числі й з обмеженими можливостями, як фізичними так і психологічними, на основі однакових громадянських прав, свобод, привілеїв.

–Забезпечення рівних можливостей для відповідального вибору в житті. Всі люди, незалежно від їхніх особливостей, мають право на повноцінну самореалізацію, зокрема і в професійній сфері, що дозволить мати економічну самостійність і незалежність від державної допомоги, навіть якщо раніше вона була потрібна.

–Створення для дітей із внутрішньо переміщених сімей, що перенесли психологічні травми з особливими потребами можливостей реабілітації у природному соціальному оточенні. Таких дітей не можна виключати із нормального оточення, адже це призведе до ще більшого розриву із соціумом.

–Ефективна взаємодія освітніх закладів з батьками або особами, що їх замінюють, залучення їх до навчального процесу. Така взаємодія забезпечить повне коло соціальної підтримки для постраждалої дитини. Адже лише освітній заклад та професіональний психолог і педагог не можуть дати вичерпної допомоги та діалогу постраждалим.

Саме тому вкрай важливим є партнерство педагогів, батьків, психологів, соціальних працівників у оцінюванні потреб і перспектив розвитку дитини, визначенні індивідуальної програми її виховання і навчання [33]. Без такого комплексного та всестороннього підходу, робота по соціально-педагогічному супроводу буде нівелюватись, адже дитина не відчуватиме позитивних результатів адаптації й участі у суспільному житті, це може знизити ступінь її зацікавленості та прагнення до

соціалізації й зробити негативні зміни, отримані під час стресу, незворотними. В такому випадку не лише дитина стане вигнанцем і маргіналом, але і суспільство втратить повноцінного члена. Діти що виростуть із проблемами соціалізації можуть, в подальшому становити загрозу і небезпеку як для себе, так і для оточуючих. А враховуючи кількість постраждалих від війни та переселення дітей, це може стати досить серйозною проблемою для українського суспільства.

Отож, підсумовуючи все вищесказане, явища соціально-педагогічного супроводу та підтримки є вкрай важливим для успішної соціалізації внутрішньо переміщених дітей, особливо тих, що були травмовані переїздом, стали свідками або навіть жертвами бойових дій. Особливістю даної діяльності є те, що вона не спрямована на навчання дитини, що потребує допомоги, а є методом взаємодії пацієнта та спеціаліста і дозволяє соціалізуватись розвинути навички, які дозволять постраждалим успішно взаємодіяти із навколишнім середовищем, соціумом та окремими його представниками. Специфікою соціально-педагогічного супроводу є те, що він має виключно особистісний підхід навіть при роботі із групами та орієнтований на проблеми й специфіку кожної конкретної дитини та має значну практичну складову і дозволяє розуміти суть соціальних явищ та процесів, а не просто завчати певні правила та слідувати їм. Такий супровід дозволяє розвивати адаптивність й вміння аналізувати ситуацію. Крім того, варто зазначити, що застосовувати даний метод необхідно лише в разі наявності інклюзивної освіти та суспільства загалом, коли активно адаптується не лише людина що потребує соціалізації та професіонали що її супроводжують, але і соціум робить кроки назустріч і допомагає такій людині адаптуватися. Свідченням ефективності використання методу соціально-педагогічного супроводу є повна успішна соціалізація дитини.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ З ДІТЬМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

3.1. Мета, завдання і зміст роботи з дітьми внутрішньо переміщених осіб у закладах середньої освіти України

Робота із дітьми ВПО є одним із найважливіших завдань сучасної української освіти та значним викликом для української педагогіки і психології. Як вже згадувалося в попередніх розділах, велика кількість дітей ВПО перенесла серйозний психологічний стрес від безпосереднього свідчення війни та вимушеного переїзду і продовжує переживати стрес, а відтак і проблеми із соціальною адаптацією на новому місці. Сам раптовий переїзд на нове місце є фактором, що травмує, а велика кількість дітей ще й втратила зв'язок зі звичним соціальним середовищем, одного або обох батьків чи інших родичів. Безумовно, держава мінімально забезпечує таких дітей в матеріальному аспекті. Однак досить часто має місце і неможливість для призначення пенсії із втрати годувальника, оскільки в дитини відсутні документи, які б засвідчували подібний факт. Крім того, навіть значна фінансова підтримка не врятує дитину від важких психологічних переживань. Все це загалом може вести до розвитку вже згаданої та описаної раніше реакції дезадаптації особистості. Саме тому, значну роль відіграє медична та соціально-психологічна допомога, котру дітям повинні надавати психолог, соціальний педагог та лікар.

На превеликий жаль, система соціально-педагогічної підтримки дітей ВПО не налагоджена належним чином, тому й діти не отримують ефективної допомоги. І.Григоренко та Н.Савельєва вказують на проблему недостатньої кількості спеціалістів, відсутність достатнього досвіду та незнання специфіки роботи із такими дітьми. Нерідким також є відсутність

чіткого розуміння спеціалістами характеристик нових викликів, пов'язаних із з соціально-політичною ситуацією в Україні, та меж власної професійної компетенції у вирішенні актуальних питань соціально-педагогічної роботи у конфліктний та постконфліктний період [12].

Торкаючись питання мети соціально-психологічного супроводу, виділяють [42] два її типи:

Ідеальна мета – адекватна соціалізація та розвиток індивідуальності людини. Вираженням даної мети є ціль досягнення кожною людиною більш високого рівня соціалізації, що проявляється в індивідуальному розвитку та соціальному самовизначенні. Дана мета є абстрактною і лише окреслює загальний напрямок роботи із постраждалою особою.

Процесуальна мета – віддзеркалення в педагогічних засобах актуальних потреб особистості, що розвивається, на підставі яких особистість може вирішити особистісні проблеми. Цей напрям є більш практичним і зосереджений на вирішенні конкретних життєвих питань.

Аналізуючи ж безпосередню специфіку соціально-педагогічної роботи із дітьми ВПО, можна визначити наступну її *мету*:

– забезпечення доступності комплексу послуг для внутрішньо переміщених дітей і їх сімей;

– надання допомоги у набутті навичок адекватного поведіння в новому соціальному середовищі, частиною якого є найближче оточення; мінімізація негативних наслідків або навіть повне розв'язання проблем сім'ї або особи;

– усунення труднощів, пов'язаних з адаптацією до нових умов навколишнього середовища;

– надання ефективних гуманітарних послуг з метою поліпшення якості життя [35].

Відтак, результатом успішної соціально-педагогічної роботи в школі є повноцінна особистість, гармонійно вписана в соціум і яка може

адекватно реагувати та поводитись у суспільстві, бути його активним членом, прагнути до реалізації та самоствердження.

Враховуючи вищезазначені проблеми, мету та специфіку можна визначити такі *завдання* соціально-педагогічної роботи з дітьми ВПО в закладах середньої освіти України:

– Виявлення дітей, котрі потребують соціально-педагогічної чи психологічної підтримки та допомоги. Не всі діти, що вимушено покинули домівки і переселилися на нове місце потребують допомоги, а в рамках нестачі спеціалістів і фінансування, неадресна допомога може призвести до недостатньої підтримки саме тих дітей, котрим вона необхідна. Тут особливу роль відіграють педагогічні працівники та психологи навчальних закладів, в яких навчаються діти із переміщених сімей. Саме педагоги мають можливість найбільш тісно спілкуватися, взаємодіяти з дитиною, спостерігати за її поведінкою, успіхами та проблемами, а подекуди і формувати готовність сім'ї до отримання фахової допомоги [37].

– Створення для постраждалих дітей сприятливого соціально-психологічного клімату в школі, шляхом надання їм достатньої уваги та співчуття, співпраці зі школярами в конкретних класних колективах і навчальних закладах загалом, зокрема із педагогами та адміністрацією школи. Всі ці фактори є дуже важливими, адже вибудовування сприятливого мікроклімату в колективі забезпечує почуття задоволеності власною діяльністю, позитивно впливає на дітей та батьків та підвищує ефективність професійної активності [66].

– Сприяння адаптації дітей-переселенців в нових умовах. В даному контексті необхідно зупинитися на такому стані дітей-переселенців, як *«культурний шок»*. Потрапляючи в нові культурні умови, у людини виникають заплутані, невизначені, дезорганізуючі переживання, що викликають сильне нервово потрясіння. В такому випадку роль соціально-педагогічного супроводу полягає в створенні для дитини умов та обставин, за якими вона зможе назвати нове місце проживання власним домом.

Показником адаптованості дітей вимушених переселенців в школі слугують: ступінь задоволеності собою, групою, а також різними сторонами своєї життєдіяльності [17].

– Попередження та профілактика жорстокого поводження і насильства в освітніх закладах, зокрема протидія згадуваному попередньо явищу булінгу, в тому числі й у зв'язку із розбіжністю в поглядах та переконаннях із місцевими учнями. Даний аспект є дуже важливим, оскільки за даними організації ЮНІСЕФ, діти з сімей переселенців із окупованих територій більш вразливі до різних форм насилля у школі [76]. І цей факт може стати значною перешкодою для їхньої успішної соціальної адаптації.

– Робота із дітьми переселенців, що отримали серйозні психологічні травми. Зокрема створення для таких дітей безпечного простору під час навчального процесу. В будь-якому шкільному віці батьки мусять розповісти класному керівникові про пережите дитиною і особливості її поведінки внаслідок цього. «Буває, дітки, нажахані вибухами, травматично реагують на те, що просто впала книжка, на грім за вікном, на, здавалося б, прості слова «безпека» і подібні. Вчитель має прораховувати подібні ситуації і вчитися «проживати» їх з такими учнями [52]. Цей аспект є найважливішим для вирішення конкретних стресових ситуацій в школі.

– Адаптація дітей-переселенців через стимулювання вивчення української мови. Місцеві зазвичай відстоюють українську, й на цьому фоні виникають конфлікти. До того ж, дитина, яка ще погано вивчила українську, гірше (повільніше) вловлює суть матеріалу, який пояснюється. Тому вчитель має на це зважати. Батьки ж у свою чергу повинні докласти максимум зусиль, аби якомога швидше дитина, як мовиться, на зубок, володіла мовою: для цього в сім'ї слід перейти на українську, також заохочувати читати українську літературу [52].

– Формування у дітей цілісної картини знань світу та адекватних уявлень про події соціально-політичного характеру, що мають місце в

країні, розвиток критичного мислення і важливих життєвих компетенцій. Діти, які отримали психологічну травму, дуже переживають щодо майбутнього. Психологи стверджують, що виконання простих, зрозумілих і рутинних дій сприяє заспокоєнню. Саме тому вчителям за можливості радять зробити уроки максимально структурованими та передбачуваними. Також варто пам'ятати, що дітям у стані стресу може бути складно сприймати слова, тож під час занять краще використовувати більше візуального матеріалу [43].

– Патріотичне виховання. Дане завдання стосується не лише дітей ВПО, але саме ці діти, нерідко будучи дезорієнтованими в ціннісному плані, налаштованими песимістично і відчуваючи себе чужинцями на новому місці, потребують підтримки та формування сталих ціннісних орієнтирів і позиції. Враховуючи стрес, який пережили діти ВПО, часто вони можуть дуже критично ставитись до подій у країні, впадати в апатію та песимізм. Зокрема, проводити години спілкування, присвячені війні рф проти України, створювати навчальні проєкти, присвячені борцям за незалежність та свободу нашої країни [41].

– Навчання розумінню сучасних реалій та вмінню аналізувати перспективи соціокультурної динаміки і підготовка особистості до повноцінного особистого та професійного життя в сучасному світі, що так швидко змінюється. Дане завдання також є необхідним для всіх учнів, але діти що опинилися в нових для себе умовах гірше розуміють особливості нового регіону і специфіку тенденцій, що для нього характерні.

– Соціально-педагогічна та правова освіта педагогічних працівників, шкільних психологів, батьків і соціального оточення, та всіх інших категорій, які взаємодіють із дітьми ВПО. В освітньому середовищі розвиваються не тільки учні – воно слугує могутнім мотиватором для професійного та особистісного розвитку вчителів [2]. Крім того, необхідно зазначити, що гармонійна шкільна освіта нерозривно пов'язана із гармонійним вихованням та підтримкою дитини вдома.

– Проведення спеціальних консультацій та поширення рекомендацій для класних керівників, спрямованих на оптимізацію їхньої роботи з дітьми, які втратили батьків, а також їхніми сім'ями. Абсолютна більшість педагогів не знає як правильно поводитись із такими дітьми і може лише нашкодити дитині, не розуміючи її потреб та ситуації уповільнити процес адаптації і лише збільшить стрес та психотравму. Крім того, дане питання має ще один важливий аспект, зокрема необхідно пояснювати класним керівникам, як вони мають працювати в цьому питанні із іншими учнями, щоб ті також не травмували дитину, котра втратила батьків.

– Організація професійної супервізії для педагогічних працівників, які безпосередньо працюють з дітьми, які зазнали втрату батьків внаслідок військових дій, постраждалими та вимушено переселеними, методичної підтримки у вигляді буклетів, методичних розробок, проведення навчальних семінарів і семінарів з обміну досвідом тощо. Не всі вчителі підготовлені до роботи із постраждалими дітьми, тому робота із такими вчителями, зокрема за допомогою наочних прикладів є дуже важливою, адже необхідно зробити педагогів компетентними у короткий час.

– Проведення індивідуальної та групової просвітницької та профілактичної роботи як з дітьми, так і з батьками: впровадження факультативних занять та спецкурсів, профілактичних програм, спрямованих на виховання стресостійкості особистості, зниження навантаження деструктивного впливу травмуючої ситуації, формування вмінь пережити втрату, критичного мислення у дітей та дорослих тощо [12].

– Координація взаємодії між навчальним закладом, сім'ями та територіальними місцевими громадами, застосування міжсекторальної взаємодії і мультидисциплінарного підходу до питань вирішення та попередження міжособистісних конфліктів тощо [12]. Оскільки навчання є всеохоплюючим процесом, то питання шкільної освіти та психологічного супроводу на уроках, нерозривне із адаптацією і в решті аспектів життя.

Загалом же зміст роботи з дітьми ВПО у закладах середньої освіти полягає у їхній адаптації до повноцінного процесу навчання та соціалізації в навчальному процесі. Діти повинні повністю вписатись в новий колектив, а новий колектив повинен їх прийняти. Виходячи із згаданих завдань можна сказати що цей процес торкається усіх аспектів дітей ВПО, а не лише навчання в класі. Крім того, важливою може бути атмосфера вдома, якщо дитина навчається он-лайн. В таких умовах робота може ускладнюватись ще і тому, що дитина є ізольованою і не може повноцінно соціалізуватися, адже навчання он-лайн не може замінити живого спілкування та зводить освітній процес до персональної взаємодії із вчителем, а не із групою. Тому такий процес навчання може бути лише тимчасовими, а після його завершення потрібна додаткова адаптація учнів у класі, зокрема і звикання до дисципліни.

Тож, вказані раніше завдання роботи із дітьми ВПО у школі нерозривно зв'язані із загальними завданнями соціально-педагогічного супроводу цих дітей, зокрема такими можна визначити наступні *завдання*:

– Виявлення та особливо уважна робота з дітьми з вразливих сімей та сімей, та тих сімей, що опинились в кризовій ситуації чи складних життєвих обставинах. Сім'я в кризовій ситуації (кризова сім'я) – це категорія сімей, в яких під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів склалися несприятливі економічні, соціальні, психологічні обставини, або існує соціальна ізоляція, що тимчасово заважають батькам виконувати обов'язки щодо виховання своїх дітей або належним чином турбуватися про них [28].

– Робота із дітьми, які втратили батьків чи інших членів родини внаслідок бойових дій. Також, відвідування всіх вказаних категорій дітей за місцем проживання і вивчення умов їхнього життя, розвитку і виховання. Вкрай важливий аспект, оскільки діти часто можуть опинитись у несприятливих умовах життя, особливо враховуючи, яким різким був переїзд.

– Встановлення порушень прав дитини та їх захист. Гарантії прав і свобод дитини мають розглядатися в контексті узгодження соціально-економічних, правових, культурно-духовних, політичних умов, засобів і способів, що спрямовані на постійне вдосконалення прав і свобод дитини, фактичну реалізацію, охорону та захист у разі їх обмеження або порушення [57]. Порушення прав дітей можуть виникати не лише як наслідок недбалого піклування чи навмисних дій, але і через недостатні матеріальні умови існування або банальне невміння взаємодіяти із дітьми що потребують соціально-педагогічного супроводу.

– Влаштування дітей, які втратили батьків, до інтернатів або дитячих будинків. Однак така міра є тимчасовою, адже з 2023 року заклади розформують, і на місці дитячих будинків мають організувати паліативно-реабілітаційні центри [65]. Безумовно така міра є крайньою і оптимальнішим було б влаштування дітей до прийомних родин чи родичів, якщо такі є і готові прийняти дитину та якщо здатні забезпечити їй належні умови життя і адаптації, таким родинам, як дітям так і опікунам, також мають допомагати спеціалісти із соціально-педагогічного супроводу. Важливо завжди мати на увазі, що психологічні травми, отримані дитиною-переселенцем можуть проявлятися не одразу, а із часом, саме тому вкрай важливим є приділити забезпеченню соціально-психологічного супроводу такої дитини і постійній та тривалій взаємодії з практичних психологом.

– Вивчення можливостей громади щодо надання необхідної допомоги дітям, батькам чи педагогічним працівникам, які її потребують [12]. Вкрай важливе завдання, адже шкільна освіта, безумовно, неможлива без достатнього матеріального забезпечення, особливо в ті моменти, коли навчання потрібно корегувати під специфіку дітей ВПО.

Торкаючись змісту роботи із дітьми ВПО в середній школі, варто зосередитись на визначенні змісту освіти як такої.

Загалом *зміст освіти* можна описати як сукупність певних поглядів та переконань, наявності систематизованих знань, умінь та навичок, а також певний рівень практичної підготовки і розвитку пізнавальних сил, котрі мають бути досягнуті в результаті навчально-виховної роботи в школі.

Виходячи з розуміння поняття «освіта» як триєдиного процесу, за Л.Занковим, навчання, виховання й розвитку особистості, можна вести мову про те, що зміст освіти – це зміст триєдиного цілісного процесу засвоєння досвіду попередніх поколінь (навчання), виховання якостей і властивостей особистості, розумового та фізичного розвитку людини [55].

Описуючи ж зміст роботи із дітьми-переселенцями можна сказати що до базового змісту освіти тут додається адаптація та психологічна підтримка дітей, наслідком якої є успішне включення дитини в навчальний процес. В цій роботі найважливішу роль відіграють класний керівник та практичний психолог.

Як раніше зазначалося практичний психолог докладає зусиль щодо створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальному закладі та оптимізації змісту і форм психологічної просвіти педагогічних працівників і батьків.

Необхідно відмітити, що соціально-педагогічна робота із дітьми, що пережили події, які спричинили психологічну травму, в основному несе захисний і профілактичний характер. Вона в першу чергу спрямована на вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням дотримання прав дитини, та на попередження й запобігання негативним факторам, які можуть спричинити погіршення психологічного самопочуття та привести до поглиблення кризового стану.

Виходячи зі цього можна сказати, що найбільш ефективною формою організації діяльності навчального закладу щодо надання допомоги дітям є проведення психолого-педагогічного консилиуму, який дозволяє об'єднати зусилля адміністрації закладу, педагогів, працівників психологічної

служби та інших суб'єктів навчально-виховного процесу (медпрацівник, бібліотекар тощо), які зацікавлені в успішному навчанні і повноцінному розвитку дітей і підлітків, намітити цілісну програму індивідуального супроводу та адекватно розподілити обов'язки і відповідальність за її реалізацію [62].

В такому форматі вся структура освітнього закладу матиме одним із завдань із змістом своєї роботи адаптацію дітей ВПО. Це дозволить зробити спостереження та адаптацію безперервною та всеохоплюючою і створить простір у якому дитина зможе відчувати себе спокійно і безпечно. Даний процес є тривалим і відбуватиметься протягом усього навчального процесу.

Однак оскільки дитина ВПО пережила травму раптово, то і психологічна підтримка повинна починатись із надання допомоги [12]:

– *екстреної* – в перші кілька днів при появі гострої симптоматики, що відбувається у результаті додаткових стресів;

– *короткострокової* – надається протягом перших тижнів, місяців після психотравми;

– *продовженої* – здійснюється протягом декількох років після психотравми.

Хоча вказані види психологічної допомоги і охоплюють різні часові рамки, часто вони надаються паралельно і доповнюють одне одного. Зокрема, екстрена допомога надається одразу після отримання психологічної травми, під час кризового етапу, в ході безпосередньої травматизації і продовжує тривати і на етапі стабілізації, коли основна гостра фаза вже пройдена і дитина, фактично, поступово повертається до нормального психологічного стану. Короткострокова допомога починає надаватись на етапі стабілізації і займає весь час перебування на етапі відновлення. Продовжена ж допомога бере початок на етапі відновлення і продовжує здійснюватися в ході етапу інтеграції. Вона продовжує надаватись протягом двох років і більше, до повної реабілітації.

Як же згадувалося раніше, дана психологічна допомога повинна здійснюватися, зокрема і в освітньому процесі, саме через це необхідною є реалізація вказаних раніше завдань, в рамках реалізації котрих до надання допомоги будуть залучені як педагоги та психологи, так і члени родини та учні школи. Будучи підготовленими до подібної роботи всі ці групи доповнюватимуть одна одну і дитина що отримала психологічну травму від свідчення бойових дій і т.п. не буде сприймати одне із середовищ в тому числі гру, сім'ю, школу, колектив чи педагогів, як загрозу або принаймні не сприйматиме їх негативно.

Розглядаючи специфіку соціально-психологічної роботи із дітьми ВПО, І.Трубін [61] виокремлює метод соціально-педагогічної допомоги при кризі. Таким методом є кризова інтервенція (або кризове втручання). *Кризова інтервенція* – перша психологічна допомога націлена на повернення людини до адаптивного рівня функціонування, зниження градусу негативних емоційних станів, попередження психопатології, зниження руйнівної сили кризової ситуації. Специфікою методу є те, що в кризовий момент допомога зосереджується не на самій дитині, а безпосередньо на вирішенні конкретної проблеми. Дана характеристика є основною для кризової інтервенції і відрізняє її від періодичного та тривалого консультування або класичної психотерапії. Такий метод є ефективним в періоді одразу після стресу і вимагає швидкого досягнення терапевтичних цілей, котрі полягають у негайній реорганізації всіх соціальних контактів та функцій у зв'язку з їх втратою, тобто саме в період, коли дитина була вилучена із знайомого та звичного середовища і способу життя. Така інтервенція може допомогти та підготувати дитину для подальшого супроводу і застосування вказаних раніше методик і заходів.

Загалом, повна сукупність, правильність та своєчасність надання всіх вказаних видів соціально-психологічного супроводу і допомоги дітям є найбільш ефективною комбінацією дій спрямованих на подолання стресу,

психологічної травми і успішну соціалізацію в нових умовах задля подальшого повноцінного навчання в школі і подальшого дорослого життя.

Підсумовуючи все вищесказане, можна сказати що мета, завдання і зміст роботи з дітьми ВПО у закладах середньої освіти України полягає у компенсації та нівелювання негативного впливу військових дій та переселення на дитину, повернення її до повноцінного навчального процесу та шкільного колективу і дозволить продовжити навчання і забезпечить успішну подальшу соціалізацію у дорослому житті. Потрібно готувати не лише прибулих учнів, але і учнів у класі, розвивати в них розуміння специфіки нових учнів, аналізувати та запобігати проявам агресії а конфліктності в класі, створюючи атмосферу діалогу та порозуміння серед учнів. Адже подібні конфлікти можуть привести до вторинної травматизації постраждалих дітей. Діти-переселенці мають отримати в школі повноцінну картину світу та процесів що відбуваються в країні, нерідко вони можуть бути дезорієнтованими внаслідок пережитих подій і саме тут школа має задавати тон для формування їхнього сприйняття новин та подій. Тут дуже важливим є патріотичне виховання, котре посприяє формуванню у дитини правильних життєвих пріоритетів та ідеалів.

Крім того, педагоги і шкільні психологи повинні вміти реагувати і на конкретні критичні ситуації під час навчання, вміти працювати із кризовими станами у дітей. Тому варто зауважити і на тому, що самі педагоги потребують навчання і підготовки для роботи із дітьми ВПО для ефективної роботи із ними, крім того, шкільні педагоги повинні активно взаємодіяти із батьками та іншими спеціалістами, в такому випадку робота може принести результат і дозволить дитині стати повноцінним учасником навально-виховного процесу.

3.2. Концепції та технології роботи з учнями, які стали свідками збройних конфліктів

Соціальна адаптація учнів, що стали свідками збройних конфліктів є вкрай важливою проблемою для суспільства. Як було вказано раніше, такі діти не можуть самостійно адаптуватися і пережити психологічну травму і потребують роботи зі спеціалістами, котрі, в свою, чергу мають користуватися сукупністю розроблених концепцій та технологій. Саме концепції та технології, розроблені і відпрацьовані спеціалістами, можуть гарантувати допомогу постраждалим дітям.

Безумовно, в такій роботі основну роль відіграють шкільний соціальний педагог та практичний психолог. Ці спеціалісти мають найкращі та широкі можливості, знання та широку компетенцію щоб вести роботу із дітьми та застосовувати різноманітні техніки та заходи по їхній адаптації.

Однак варто мати на увазі, що в своїй роботі з розробки та впровадження соціально-педагогічних технологій, дані спеціалісти повинні неодмінно дотримуватись наступних базових принципів [12]:

– *Індивідуально-особистісний підхід до дитини.* Визначення права дитини бути собою, поважне ставлення до дитини та підлітка, розробка індивідуальної програми допомоги з урахуванням особливостей ситуації, індивідуально-характерологічних рис дитини, допомога підлітку у формуванні позиції «Я сам», бажанні самому вирішувати свої проблеми. Оскільки соціально-педагогічний супровід та адаптація є процесом, в якому активно діють як спеціаліст так і пацієнт, тому доречним є лише такий підхід, адже саме він дозволить розвинути або повернути дитині якості, котрі дозволять їй стати активним учасником суспільного процесу. Ініціативність дитини є вкрай важливою.

– *Опора на позитивні сторони особистості.* Визначення позитивних якостей підлітка, створення ситуації успіху, уміння знайти позитивне у

поведінці дитини. Принцип заохочення та стимулювання допоможе створити умови, в яких дитина відчуватиме себе здатною до змін та успішною і дозволить розкрити потенціал для поступового психологічного та емоційного зцілення.

– *Конфіденційність*. Передбачає створення атмосфери довіри, додержання службової таємниці. Як і з іншими пацієнтами, діє принцип який дозволить дитині, що постраждала, залишати процес соціальної адаптації в таємниці та не соромитися потреби в допомозі. Саме цей чинник дуже часто сприяє процесу лікування, адже більшість дітей соромляться зізнатись що мають певні проблеми.

– *Командна робота різних фахівців у вирішенні проблеми підлітка*. До роботи з дитиною можуть бути підключені, крім соціального педагога, психолог, лікар, адвокат, соціальний працівник, вчителі, вихователі та ін. Всі вказані спеціалісти дозволять повністю забезпечити весь спектр можливих потреб дитини, що проходить процес соціалізації, оскільки процес роботи із такою дитиною триває не лише в школі, а охоплює всі аспекти її життя.

Варто зауважити, що в процесі терапії, саме у шкільних фахівців є всі можливості, реалізовувати ефективні і вже випробувані технології надання підтримки. Зокрема це стосується вже описаної кризової інтервенції, допомоги для самопомоги, музикотерапії та інших методик та технологій.

Крім того, описуючи методики та технології роботи із учням-жертвами війни, варто зосередитись на одній із сучасних та досить неформальних методик реабілітації. Такою методикою є соціокультурна реабілітація, котра на сьогодні є не досить розвиненою в Україні, однак заслуговує на увагу і стає дедалі більш поширеною в світі. Дана терапія направлена на компенсацію травматичного досвіду шляхом виявлення та розвитку творчих здібностей.

До даного різновиду терапії можна віднести такі напрямки:

(1) *арт-терапія* – головним призначенням арт-терапії є гармонізація розвитку особистості через розвиток здатності самовираження й самопізнання. Найважливішою технікою арт-терапевтичної взаємодії є техніка активної уяви, направлена на те, щоб зіштовхнути віч-на-віч свідоме і несвідоме та примирити їх між собою за допомогою ефективної взаємодії. Важлива специфіка арт-терапії полягає в тому що вона дає, постраждалій від війни дитині, майже необмежені можливості для самовираження і реалізації в процесі творчості, самоствердженні та пізнанні власного «Я». Результати творчості дозволяють, об'єктивувати афектне відношення пацієнта до світу, і допомагають полегшити процес комунікації і налагодження відносин в соціальному середовищі.

Ще однією значимою особливістю арт-терапії є те, що на відміну від систематизованої та ретельно спланованої роботи із дитиною, що стала жертвою війни, на уроках чи в інших офіційних інституціях, заняття образотворчим мистецтвом мають менш системний характер. Під час проведення арт-терапії важливий творчий акт як такий, а також особливості внутрішнього світу творця, які виявляються в результаті здійснення цього акту. Тобто дитина не обмежується певними рамками чи завданнями, її діяльність не є структурованою і не є шляхом до реалізації конкретної мети. Саме завдяки цьому дитина може найкраще виразити свій емоційний стан в конкретний момент і результати такої творчості стануть наочним зразком для подальшого вивчення й роботи педагога та психолога. Також, не варто забувати, що подібна терапія не є навчанням певному виду мистецтва, а слугує засобом самореалізації травмованої дитини [40].

(2) *музикотерапія* – контрольоване використання музики для гармонізації внутрішнього світу людини. Вона сприяє покращенню або збереженню здоров'я, впливає на фізичний, емоційний, інтелектуальний, соціальний, естетичний і духовний стан активно використовується в корекції емоційних проблем, страхів, рухових і мовних розладів, відхилень

у поведінці, при комунікативних проблемах. Саме незаперечні можливості лікувального впливу музики в її аналітичній і синтетичній формі на патологічно змінені психічні і соматичні процеси в організмі людини стали імпульсом для виникнення нового наукового напрямку – музикотерапії як одного з лікувально-виховних методів. Такий метод може застосовуватись до груп дітей і несе користь не лише дітям, що потребують соціально-педагогічної підтримки, але і всім дітям у класі, розвиваючи музичний слух та стимулюючи до культурного саморозвитку.

Виходячи із назви та специфіки музикотерапії, Н.Квітка [26] виділяє наступні її завдання: формування у дітей здатності емоційно сприймати музику; формування інтересу до музично-практичної діяльності; формування елементарних знань та уявлень про музичне мистецтво, ознайомлення з його роллю у житті людей; корекція недоліків пізнавальної та емоційно-вольової сфери шляхом систематичного, цілеспрямованого формування сприймання музики; формування мови та різних функцій мовлення; виправлення недоліків моторно-рухової сфери; формування емоційно-естетичного ставлення до предметів і явищ навколишнього світу та творів музичного мистецтва; формування музично-сенсорних здібностей; виховання у дітей основних моральних та комунікативних якостей особистості, в тому числі закладення основ національної свідомості.

Отже, музикотерапія сприяє розвитку та оздоровленню цілої низки функцій організму, як психологічних так і фізичних. Зокрема, розвивається моторика, слух, образне мислення, почуття ритму, вміння відчувати власний голос та користуватись ним, в морально-вольовій сфері розвивається активність, самостійність, рішучість, витримка, почуття колективізму, навички співробітництва, розширення кругозору спілкування, прагнення до перемоги, соціальна активність, профорієнтація [40].

Таким чином, даний вид терапії здійснює позитивний вплив на вегетативну нервову систему, стимулює її емоційне розкриття та аналіз і розуміння власних почуттів, що виникають під час прослуховування певної музики. Дитина вчиться сприймати музику емоційно, дає певні практичні знання про цей вид мистецтва та заохочує відкривати та розвивати свої здібності у даному виді мистецтва. Зокрема, в разі якщо дитину зацікавлять заняття музикою, вона зможе вивільнити свої негативні емоції через гру на інструментах чи спів. Також, такі заняття допоможуть психологічно травмованій дитині налагодити комунікацію із дорослим, котрий навчатиме таку дитину.

Для занять музикотерапією найкраще підходять класичні музичні твори та народна музична творчість. Саме така музика чинить найкращий терапевтичний ефект, не є агресивною чи занадто збуджуючою та заснована на задіяні класичних музичних інструментів, кожен із котрих, в тій чи іншій мірі може спробувати освоїти дитина.

Крім того, в разі коли роботу із використанням музикотерапії проводитиме спеціальний педагог у класі, кожна дитина, так чи інакше, зможе знайти для себе найбільш комфортний різновид даної терапії, що зробить її більш ефективною. Для когось пріоритетним буде просто прослуховування музики, для когось – рухлива та ритмічна діяльність під музику, а хтось сконцентрується на вокалі. Однак, незважаючи на це, педагог безумовно повинен враховувати особливі потреби кожного із пацієнтів та корегувати свою роботу. Єдиним недоліком даної терапії можна вважати те, що вона потребує певного рівня знань та умінь в даній сфері від педагога та психолога, а також наявності спеціальних приміщень та апаратури і інструментів для практичних занять. А в сучасних українських умовах це не завжди можливо забезпечити, тому процес роботи для покращення забезпечення реалізації даної техніки має бути одним із важливих напрямів для державної роботи.

(3) *ігрові технології* (особливо актуальні для дітей молодшого віку) – метод психотерапевтичної дії на дітей і дорослих з використанням гри. Гра використовується в груповій психотерапії і соціально-психологічному тренінгу у вигляді спеціальних вправ, завдань на невербальні комунікації, розігруванні різних ситуацій та ін. [7].

Дана терапія є найбільше ефективною саме для дітей, адже діти молодшого шкільного віку схильні відображати все, що бачать навколо себе, в процесі гри. Для дітей гра є засобом для переживання ситуації та можливість впоратися із нею. Гра є своєрідним різновидом «роботи» для дитини, котра одночасно дає відчуття задоволення, навчання та розвиток і первинну соціалізацію. В іграх діти часто можуть відтворювати певні події із дорослого життя, зокрема і його негативні аспекти, як конфлікти і кризи. Відповідно, діти активно відображатимуть іграх і травматичні події, пов'язані з пережитим досвідом бойових дій та переселення. І саме тут є важливою роль педагога та психолога, котрі можуть спрямувати подібні ігри та переживання у потрібне русло, що дозволить пропрацювати і пережити психологічну травму. Діти можуть грати в одну й ту саму гру кілька разів, доки її актуальність не буде втраченою, а тоді перейдуть до іншої гри, таким чином педагоги можуть розв'язувати багато конкретних питань поступово і контролювати процес одужання і адаптації. Крім того, важливо що гра, в основному, є колективним процесом і сприяє соціалізації дітей і поступовому розвитку вміння спілкуватись та заявляти про свої потреби і почуття. В ці моменти педагог може обережно направляти дитину, підводити її до правильних рішень та дій, аналізу ситуації, однак втручання такого педагога в гру має бути обережним і мінімальним, аби не збити дітей із власного шляху і не нівелювати їхню суб'єктність та активність в процесі.

Важливим методом ігротерапії є лекотерапія. Лекотерапія – це метод соціально-культурної й психологічної реабілітації дітей за допомогою іграшок. Даний різновид терапії дозволяє дітям висловлювати та

вивільняти свої почуття через іграшки, концентрувати на них свої емоції, обирати улюблені чи такі що відповідають психологічному стану у конкретний момент. Крім даного виду існують терапевтичні ігри в яких діти можуть творити щось руками, зокрема робити іграшки чи просто малювати, ліпити та інше, всі ці ігри також дозволяють вивільняти енергію та знімати психологічні затиски і є своєрідним різновидом арт-терапії. Також важливим видом ігор є рольова гра, в ході якої діти можуть переживати певні ситуації через ролі, тобто певним чином, відокремлюючи себе від процесу і аналізуючи його. Гра не лише безпосередньо впливає на дитину, а й доповнює чи підсилює інші (наприклад, суто дидактичні) навчальні прийоми. Сюжетно-рольова гра завжди залишається лише дитячою діяльністю, чи, як прийнято висловлюватися, головною формою дитячої самодіяльності. Адже гра завжди передбачає свободу, хоча й обмежену правилами, роллю та іншими чинниками [40].

Даний тип терапії є дуже поширеним, адже він є доступним для використання майже у всіх без винятку навчальних та дошкільних закладах і використовується протягом дуже тривалого часу, а значна кількість педагогів вміє працювати в такому форматі. Крім того, оскільки гра є природнім процесом для дітей, їх не потрібно до неї підводити та стимулювати. Однак ігрова методика може застосовуватись і для реабілітації дітей більш старшого віку.

(4) *театралізована діяльність* – має на меті виразити та переживати певні травматичні моменти і періоди життя через програвання певної ролі у класичному творі на подібну тематику. В дошкільному віці, крім ролі актора дитина може займати і місце режисера, у режисерській грі. В цій грі дитина, виступає в ролі режисера і «голосу за кадром», організовує театралізовану гру, в якій роль акторів відображають іграшки і ляльки. В старшому віці, акторами, режисерами та сценаристами є вже самі діти, котрі грають за попередньо визначеними ролями [40].

(5) *клубно-спортивні технології* – тип терапії, який добре підходить для реабілітації дітей-переселенців, може активно використовуватись у закладах середньої освіти і веде не лише до психологічного оздоровлення, але і до фізичного зміцнення та відновлення дітей. Крім того, відомо, що активна фізична діяльність сприяє зняттю стресу та каналізації агресії негативних почуттів, крім того, командна гра розвиває відчуття колективізму і сприяє соціалізації.

Психотерапевти відзначають, що існує ряд причин, що пояснюють позитивний вплив спорту на психічний стан людини. У процесі фізичної активності, прискорюється кровообіг, поліпшується обмін речовин, нормалізується сприйняття навколишнього світу, а в клітини надходить більше кисню, що прискорює вуглеводний обмін [36].

Даний метод є не лише психотерапевтичним але і чинить безпосередній позитивний вплив на здоров'я тому його результати помітніші у короткий проміжок часу. Важливою особливістю спортивної терапії є те, що вона вчить дітей соціалізації через активну взаємодію в команді та в особливих умовах, коли важливими стають саме особистісні якості дитини і її здатність працювати на результат. Якщо процес терапії організований правильно, то працюючи в команді дитина відчуває свою важливість і незамінність, розуміє свою роль у досягненні спільного результату.

Загалом клубно-спортивна терапія має наступні позитивні складові [59]:

– Психічна стійкість. Вона підвищується завдяки регулярним і системним тренуванням та зусиллям, що їх супроводжують. Даючи безпосередній і помітний результат, дитина що перебуває у депресії, поступово стане застосовувати цей метод і в інших сферах життя, почне загартовуватись психологічно і вчитись долати перешкоди у найрізноманітніших сферах життя.

– Контрольований вихід за межі зони комфорту. Дозволяє дитині відволікатись від повсякденного життя і пробувати себе в екстремальних ситуаціях, братися за нові виклики. Отримуючи позитивний досвід в таких умовах дитина зможе по-інакшому переживати свій попередній досвід, переоцінювати негативні емоції і враження від свідчення бойових дій.

– Зосередженість. Ця складова дозволяє розуміти та контролювати свій фізичний стан, фізичні та психологічні ресурси, контролювати та розподіляти свої сили. Такий аспект дозволяє краще розуміти свої власні сили, відчувати й контролювати свій емоційний стан та його вплив на інші аспекти життя.

– Концентрація на теперішньому моменті. Даний аспект дозволяє дитині відволіктись від травматичних переживань і сконцентруватись на досягненні конкретної мети в конкретний момент. Присутність, в якій він перебуває, набуває зовсім іншого виміру, ніж якби він думав про те, що принесе завтрашній день або що було вчора. Він переживає це повністю і свідомо. Це змусить його запам'ятати момент.

Також дуже важливо відзначити, що клубно-спортивна терапія корисна і тим, що вона дозволяє дитині повернути контроль над власним життям. Діти, дуже часто стають пасивними, адже в момент негативний досвід, що вони пережили під час бойових дій, надав їм відчуття безпорадності, неможливості протистояти загрозі і взагалі, впливати та контролювати своє власне життя. Активні зайняття спортом же дають можливість дитині повернути відчуття контролю. Навіть в разі невдачі та програшу, дитина сприйматиме його як власний програш, як причину рухатись далі і як те, що це результат її власних дій, що життя може бути під контролем.

Крім описаних вище різновидів терапії існують і методики, спрямовані на заспокоєння дітей безпосередньо під час стресу, або ж одразу після стресу, та їхньої підтримки в повсякденному житті, щоб

уникнути повторного травмування. До таких методик можна віднести вже згадану раніше кризову інтервенцію, допомогу для самопомоги та інші.

(5) технологія допомоги для самопомоги [2].

Допомога – це комплекс соціальних послуг, що сприяє розв’язанню проблем сім’ї спільно з нею. Враховуючи її особливості, ресурси суб’єктів соціально-педагогічної роботи, план роботи з сім’єю, допомога має своїми наслідками відновлювати чи підвищувати соціальний статус сім’ї, сприяти її розвитку на основі оволодіння життєвими вміннями й навичками. Допомога здійснюється шляхом оздоровлення дітей що пережили психологічні травми, організацію дозвілля, соціальне навчання та опіку, допомогу у розв’язанні, надання інформації про доступні послуги, ресурси й можливі труднощі та шляхи їхнього запобігання, взаємодію із громадою, тощо.

Самопомога – це партнерство, самостійна робота сім’ї і груп сімей у розв’язанні власних або чужих, подібних до своїх, проблем. Самопомога відбувається згідно плану, розробленого разом зі спеціалістом зі супроводу, і полягає у застосуванні власних ресурсів, або залучення їх зі сторони, при супроводі фахівця або із боку сімей

Даний тип терапії спрямований на роботу саме в сімейному колі. В даному аспекті важливим є партнерство, коли сім’я взаємодіє із спеціалістами та установами із реабілітації на рівних правах і сама прагне до такої взаємодії, розуміючи наявність проблеми та необхідності її розв’язання. Таким чином, самопомога передбачає самостійне розв’язання проблем, але при залученні засобів та спеціалістів у даній сфері. Також важливим аспектом даного виду терапії є підтримка. Вона полягає в наданні це соціальних послуг, що забезпечують існування сім’ї протягом певного часу, до моменту їх адаптації.

Описуючи специфіку методу допомоги для самопомоги, можна вказати наступні її положення [49]:

– Ставлення соціальних, педагогічних працівників до сімей як до цілісних суб'єктів роботи, як до клієнтів, котрі мають свої права, цілі, інтереси, досвід, наміри, ресурси і відповідальні перед собою за вибір рішення у своїй життєдіяльності. Важливо, щоб спеціалісти з реабілітації та підтримки чітко усвідомлювали що родина, та її члени, що мають психотравму, мають власні ціннісні особливості, пріоритети та цілі, при цьому важливо знаходити баланс, в якому цінності та пріоритети родини не запобігатимуть соціальній адаптації й оздоровленню дитини та її повноцінній соціалізації.

– Робота соціального педагога із сім'єю відбувається виключно в інтересах сім'ї шляхом співпраці та партнерства. Метою співпраці є мотивація до взаємодії зі спеціалістами та розуміння і розв'язання проблем власними силами, згоду на отримання пропонованих послуг із супроводу, готовність вносити корективи у своє життя та співпрацювати із фахівцями. В ході такої партнерської взаємодії узгоджуються цілі, умови, методи, вимоги та терміни роботи, права сторін та їх обов'язки й очікуваний результат.

– Надання послуг у формі підтримки в реалізації певних прав та функцій, які в даних умовах і обставинах сім'я не може здійснювати самостійно. Сім'я спочатку отримує підтримку із боку спеціалістів, а в разі успіху такої підтримки, переходить до самопомоги. Суть підтримки полягає у демонстрації наявності та доступності можливостей і засобів для допомоги і підштовхувати сім'ю активно використовувати ці можливості самостійно. Вона може здійснюватися у формі кураторства, нагляду та інспектування умов життя дитини, що перебуває на етапі реабілітації і стосунків у сім'ї.

– Метод допомоги для самопомоги має є суб'єкт-суб'єктну сутність. Він спрямований на усвідомлення та активну діяльність сім'ї як соціального суб'єкта, що активно взаємодіє із соціумом. Вибір технологій для реалізації методу здійснюється фахівцем в залежності від його

компетенції, рівня підготовки і конкретної проблеми та пріоритетів сім'ї й безпосереднього пацієнта, котрий потребує допомоги.

– Стратегія допомоги для самодопомоги реалізується в разі існування умов для використання соціальних послуг, необхідних для допомоги конкретній сім'ї, наявності команди фахівців, кваліфікованих у багатьох сферах, що спеціалізуються на певній проблематиці і взаємодіють у формі консиліуму, обмеження підтримки в тривалості й розмірі, з відома сім'ї, визначення та встановлення показників ефективності допомоги стимулювання сім'ї до бажання прийняти підтримку, допомоги і подальшого переходу до самодопомоги.

– Допомога для самодопомоги може застосовуватися в різних видах соціальної роботи: соціальному обслуговуванні, профілактиці та супроводі як самостійна. В реабілітації даний метод застосовується після кризового втручання. Сфери реалізації стратегії – громадська, економічна, освітня, виховна, культурна, оздоровча.

Загалом, усі ці положення формують успішну взаємодію родини та спеціалістів, на основі ініціативи із боку родини та постраждалої дитини і мають на меті формування такої сім'ї здатностей та навичок самостійно розв'язувати існуючі проблеми.

(б) технологія кризової інтервенції (кризове втручання) і зокрема такий її різновид як де брифінг [48]. Дебрифінг – форма кризової інтервенції, що являє собою особливим чином організоване обговорення в групах людей, які спільно пережили стресову або трагічну подію. Метою даного виду терапії є мінімізація важких наслідків стресу. Дебрифінг не спрямований на запобігання виникненню наслідків негативних подій, що травмували, але здатний перешкоджати їхньому подальшому розвитку. Метод є груповим і проводиться двома спеціалістами, ведучим і асистентом. Виділяють наступні завдання дебрифінгу:

– проаналізувати і пропрацювати реакції, почуття і враження, пережиті пацієнтами;

- знизити психологічне напруження групи і кожного її учасника;
- пояснити що реакція на стрес не є унікальною та патологічною;
- мобілізувати внутрішні і зовнішні групові ресурси, заохочувати групову підтримку і порозуміння;
- підготувати пацієнтів до переживання симптомів та реакцій, що можуть проявитись із часом.

Як кризовий метод, дебрифінг проводиться протягом перших двох годин після негативної події, що спричинила травму. В ході процедури дебрифінгу група заохочується активно взаємодіяти з метою розуміння як люди можуть реагувати на стрес, створення атмосфери довіри і безпеки в групі. Учасники мають відчувати, що будь-які їхні емоції є важливими, прийнятними і заслуговують на прийняття та повагу. В ході такої взаємодії, спеціалісти що проводять де брифінг мають пояснювати які реакції на стрес можуть бути природними і які різновиди цих реакцій існують, крім того, спеціалісти роблять висновки і аналіз всього що відбувається в групі, виступають модераторами процесу. Після завершення процедури варто провести неформальні її підсумки та обмінятись контактами всередині групи.

Отже, підсумовуючи все вищезгадане, можна відмітити, що існує досить велика кількість різноманітних концепцій та технології роботи з учнями, які стали свідками збройних конфліктів. Застосування цих концепцій може варіюватись і залежить від особливостей самої дитини та умов в яких вона опинилася. Також, специфіка роботи може відрізнятись за тривалістю, віком та станом пацієнта, може бути спрямованою на розкриття творчого потенціалу, загартування фізичної та психічної витривалості або відстороненого переживання негативного досвіду відстороненого переживання, каналізації негативних переживань. В молодому віці актуальною є адаптація за допомогою різноманітних ігор. В ході котрих діти, несвідомо, переживатимуть та аналізуватимуть негативний досвід, компенсуючи його таким чином. Важливим є і

розвиток вміння допомагати собі самостійно, використовуючи потенціал та навички сім'ї, отримані від спеціалістів.

Успішно проведена робота із соціального супроводу та адаптації, призведе не лише до загоєння психологічних травм, але і дозволить розкрити дитині потенціал і активніше брати участь в суспільному житті. Це може відбуватись як у творчій чи мистецькій сфері, так і в спорті й загалом призведе до повної та успішної соціалізації дитини.

3.3. Окремі аспекти зарубіжного досвіду соціально-психологічної та педагогічної допомоги вимушено переміщеним дітям

На міжнародному рівні, питання психосоціальної та педагогічної допомоги внутрішньо переміщеним дітям є актуальною темою для дослідження і практичного впровадження протягом багатьох десятиліть. Враховуючи, той факт, що військові конфлікти, котрі спричиняють масові міграційні процеси, як всередині країн, так і за їх межі, відбуваються постійно, дана тема є досить гострою і стає дедалі актуальнішою. Особливо в умовах, коли негативний вплив подібних явищ на дитячу психіку, розуміється наукою та суспільством все краще.

Характеризуючи зарубіжний досвід психосоціальної та педагогічної допомоги внутрішньо переміщеним дітям можна казати, що основні його принципи мало відрізняються від тих що застосовуються на даний момент в Україні, оскільки теоретико-методологічна база для даних процесів є єдиною і може відрізнитись лише окремими аспектами та способами реалізації.

Провідними, у сфері вивчення і впровадження психосоціальної та педагогічної допомоги внутрішньо переміщеним дітям, є країни Західної Європи та Північної Америки.

Тривалість та ґрунтовність дослідження явища психологічних травм і розладів у дітей-переселенців, в даних країнах є значною і налічує багато десятиліть. Саме в цих країнах були вперше окреслені та запропоновані такі зазначені раніше категорії, як «булінг», «кризова інтервенція», «арт-терапія» і багато інших. Також ведеться постійна робота з розвитку даної сфери і поширенню отриманого досвіду у світі.

Яскравим зразком тривалості досліджень у вказаній сфері можна вважати, що ще під час Другої світової війни проводилися дослідження по негативному впливу війни на дітей.

Зокрема одним із таких досліджень був аналіз психологічного стану англійських дітей, які потрапляли під повітряні нальоти, коли знаходились у приміщенні. Було виявлено закономірність, що в разі піклування піклуватися про свою власну матір або про знайому жінку, яка замінила власну мати, діти, здається, особливо не страждали від них. Такий негативний досвід сприймався ними як випадковість, як і інші випадковості дитинства. Іншими словами, коли травма є короткочасною і первинні стосунки дитини не порушені, він/вона здатні краще засвоїти або «пристосуватися» до травматичної події в його/її існуючому світогляді [72]. Вже тоді питання травматизації дитячої психіки вважалось актуальним і активно відслідковувалось у Великобританії, а негативний вплив такої травматизації вивчався спеціалістами із психології та педагогіки.

Однак, незважаючи на те, що найактивніше вказаний напрямок досліджень та практичних заходів розроблявся саме в західних країнах, в останні десятиліття він не мав значного застосування в регіоні через відсутність там серйозних військових конфліктів чи інших потрясінь після 1945-го року, котрі могли б спричинити масовий рух населення. Однак, такі дослідження активно застосовуються до біженців із інших держав, котрі постійно прибувають до Європи, зокрема і вимушених переселенців з України та демонструють свою високу ефективність.

В більшості ж випадків, теоретичні досягнення у сфері соціально-психологічного супроводу саме внутрішньо переміщених дітей, мають практичне застосування в країнах із регіонів Африки, Близького Сходу, Латинської Америки та частково Азії. Де тривають активні бойові дії або мають місце природні катаклізми. Так, наприклад, в 2019 році приблизно 19 мільйонів дітей, більше ніж будь-коли раніше, жили в переміщених місцях у своїх країнах через конфлікт і насильство, деякі з них – роками [78].

Дуже часто впровадженню таких технологій сприяють уряди Європейських держав, та міжнародні організації і структури. Так, наприклад, завдяки гуманітарному фінансуванню ЄС фонд Save the Children надає психосоціальну підтримку та освіту понад 150000 вразливих дітей у центральному Сахелі [73], в теорії, така підтримка спрямована на забезпечення усього спектру необхідної допомоги постраждалим дітям.

Але, в основному, в цих країнах соціально-педагогічна підтримка дітей ВПО має поверхневий характер і забезпечує лише базові потреби для соціалізації та адаптації цих дітей, оскільки самі суспільства перебувають у глибокому кризовому стані. При цьому слід враховувати розмах і тривалість конфліктів, чи масштаб наслідків стихійних лих, кількість постраждалих дітей є дуже значною, а їхні психологічні травми надзвичайно серйозними. Такою ж є і ситуація із біженцями із цих регіонів, котрі перебираються до інших країн.

Наприклад, звіти про оцінку в країні 200 дітей, підлітків і дорослих у наметових таборах і дитячих будинках після землетрусу на Гаїті 2010 року виявили занепокоєння з приводу нестачі їжі та води в наметовому містечку, а також втрат і травм. Окрім вирішення цих важливих практичних проблем, допомогу спрямовують на підтримку психологічної стійкості дітей. Поняття «стійкості» не означає базового нівелювання стресу після перенесеної травматичної події, а скоріше відображає відносну послідовність функціонування людини після перенесення такої

події. В екологічній концепції стійкості зазначається можливість постраждалого отримати доступ до необхідних ресурсів і здатність громади надавати ці ресурси. Таким чином, стійкість є результатом переживання певної катастрофи, доступу до ресурсів громади та допоміжних служб, а також із знань, навичок та емоцій [75]. В певному сенсі можна сказати, що явище психологічної стійкості є протилежним явищу адаптації, адже воно не спрямоване на розкриття емоційної сторони дитини, що постраждала, а навпаки, стимулює витривалість та раціональність.

П.Востаніс, дитячий психіатр у Великій Британії, котрий працює із вразливими дітьми, які пережили травматичні події, вказує на те, що досить логічним і очевидним є те, що біженці мають вищий рівень проблем з психічним здоров'ям, ніж загальне населення, принаймні в чотири – п'ять разів [74].

В тих випадках, коли соціально-педагогічний супровід можливий у повному обсязі, до внутрішньо переміщених дітей застосовуються всі перераховані раніше практичні методи адаптації, зокрема: арт-терапія; музикотерапія; кризове втручання; спортивна терапія та інші.

Однак, сучасні спеціалісти нерідко піддають критиці певні підходи і методики. Так, існує думка, що тип необхідної підтримки частково залежить від рівня функціонування переміщеної молоді чи сім'ї та фази негативного впливу. Багато людей, які пережили травматичні події, добре справляються, і психотерапія може нести ризик [75].

Соціальна підтримка та підходи до втручання, орієнтовані на проблему, для багатьох можуть бути більш корисними, ніж втручання, орієнтовані на емоції. Таким чином, рання підтримка повинна бути зосереджена на розвитку природної стійкості шляхом зміцнення сил і ресурсів постраждалих, тоді як терапевтичне втручання може бути використано для осіб, які демонструють значний стрес і порушення в функціонуванні психіки.

Ще одним важливим фактором психосоціальної та педагогічної допомоги вимушено переміщеним дітям, котрий не є притаманним для України, є культурний чинник. Культурні відмінності між родинами та спеціалістами (особливо експертами, які тимчасово приїжджають з інших громад) можуть впливати на сприйняття, надання та отримання послуг [75]. Це є особливо важливим, адже нерідко, регіони, із яких були переміщені сім'ї та діти, ведуть традиційний спосіб життя і можуть не сприймати порад чи супроводу педагогів.

Частим є явище, коли існуючі культурні уявлення про психосоціальні послуги та людей, які їх потребують, можуть впливати на реакцію постраждалих на спроби надання психосоціальної підтримки. Крім того, попередній досвід роботи з організаціями може сформувати певне ставлення сімей до них. Такий підхід, в певній мірі, можна вважати характерним і для Українських реалій. Однак, це особливо актуально, якщо сім'ї вважають, що вони не отримали належних або адекватних послуг або що у випадку етнічних і расових меншин вони зазнали дискримінації.

Для вирішення цієї проблеми, Американська психологічна асоціація розробила рекомендації щодо культурної обізнаності для постачальників послуг з реагування на стихійні лиха, які наголошують на самосвідомості та спілкуванні спеціалістів із адаптації [75]. Гострий соціальний розлад, характерний для переміщення, може посилити деякі аспекти існуючої культурної концептуалізації того, що сім'я бажаним, або прийнятним для лікування дітей та адаптації до труднощів. Через це спеціалісти повинні бути чутливими до питань мови, соціального класу, статусу покоління, попереднього досвіду катастроф і поточних сімейних ресурсів, які перетинаються з культурою сім'ї та громади.

Характеризуючи досвід інших країн у соціально-педагогічному супроводі та психологічній адаптації дітей, важливо відзначити, що деякими спеціалістами суперечливим вважається згаданий раніше метод. А

саме, психологічний дебрифінг, котрий має мало позитивних доказів щодо використання його для роботи із дітьми. Крім того, під час хаотичних наслідків катастрофи чи бойових дій, більшість людей не готові брати участь у емоційній обробці події, що виключає використання втручання на основі впливу [75].

Слід зазначити, що на даний момент активно ведеться вдосконалення теоретичної бази із вирішення проблем соціальної адаптації в США. Зокрема, на хвилі дискусії під час підведення підсумків Національна мережа з питань дитячого травматичного стресу (NCTSN) і Національний центр посттравматичних стресових розладів (NCPTSD) співпрацювали, щоб розробити посібник з першої психологічної допомоги (PFA) [75], для використання в ранній період після травматичних подій, тобто згадуваного раніше кризового втручання.

NCTSN/NCPTSD PFA – це індивідуальний підхід до кризового втручання, який підходить для контактів з переміщеними особами в будь-якій ситуації, починаючи з фази впливу [75]. Даний підхід було розроблено після широкого огляду доступної емпіричної літератури, що стосується емоційних і поведінкових реакцій і втручань у фазі кризи, одразу після травматичної події.

Крім вказаних вище особливостей у роботі із внутрішньо переміщеними дітьми, варто зазначити деякі особливі аспекти життєдіяльності травмованих дітей, до котрих приділяється особлива увага. Так, можна зазначити, що незвичайною особливістю є те, що окрему увагу деякі спеціалісти приділяють проблемі сну дітей-переселенців.

В ході досліджень, західними спеціалістами було відмічено, що одним із специфічних симптомів, котрі часто відчують діти-переселенці, є повторювані травматичні кошмари. Це не звичайні страшні сни, які люди можуть переживати кілька разів на місяць, а скоріше сни, коли: «Ви думали, що скоро помрете, коли ви пережили це, або будете серйозно поранені», – пояснив Йон-Хакон Шульц, старший науковий співробітник

Норвезького центру досліджень насильства та травматичного стресу [74]. Діти, які страждають від таких кошмарів, схильні прокидатися вночі і знову переживати травматичний досвід і те, що відчували, в ході травматичних подій. Це означає, що мозок викидає у тіло гормони стресу, і дитина знаходиться в стані повної тривоги [74]. Цей фактор має величезний негативний вплив на якість сну дітей, що ставить під загрозу не лише їх нормальне самопочуття і життєдіяльність, включаючи успішність у школі, але може також викликати поглиблення їхніх основних психологічних проблем.

Ще однією специфікою роботи із внутрішньо переміщеними дітьми є те, що в багатьох країнах, приділяють значну увагу питанню насильства в сім'ї. А війна та переселення може мати вкрай серйозний вплив на психічне здоров'я не лише дітей але й батьків і може суттєво сприяти насильству в сім'ї.

Зокрема, під час боснійської війни багато дітей були евакуйовані від батьків. А деякі із них пережили посттравматичний стресовий розлад через кілька років після війни [74], саме через те, що розлучились із батьками. Однак іноді ситуація була складнішою, коли батьки перебували зі своїми дітьми в ході бойових дій, адже їхні власні проблеми з психічним здоров'ям, ще більше шкодили психічному здоров'ю дітей, якщо їх не вирішували належним чином і швидко. Травмовані психологічно, батьки передавали відчуття стресу своїм дітям і могли проявляти до них агресію. Дане явище притаманне не лише до вказаного конфлікту, а є характерним для всіх подібних ситуацій

Тут можна зазначити, що така робота із іншими членами сім'ї є невід'ємною частиною психологічної і соціальної адаптації дитини-переселенця. Не лише освітній заклад може стати середовищем, що призводить до травматизації, саме тому, в багатьох країнах, зокрема тих, де діють міжнародні програми допомоги, проводиться активна робота із усіма членами внутрішньо переселеної сім'ї. В Україні даний підхід також

визначається як важливий, однак дуже часто, активна робота по протидії насильства в сім'ї проводиться на низькому рівні.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна дійти висновку, що проблематика негативного впливу вимушеного переселення через війну, або стихійне лихо, досить активно вивчається вже протягом тривалого часу. Така активність викликана зростаючою кількістю конфліктів та інших явищ, що спричиняють масові переселення всередині країн. Також активно розвивається теоретичний й практичний напрям психосоціальної та педагогічної допомоги вимушено переміщеним дітям. Впроваджуються методи подолання негативних психоемоційних наслідків переселення та свідчення бойових дій. Враховуючи специфіку регіонів, де мають місце бойові дії, в більшості випадків, робота із соціально-педагогічної реабілітації та адаптації дітей носить базовий характер і, в основному, спрямована на подолання первинного стресу та пошуку внутрішніх сил задля подальшого існування.

Крім того, в ході подолання психологічних травм у дітей-переселенців, важлива роль надається роботі із батьками цих дітей. Батьки можуть стати причиною повторної травматизації. Також, значна увага приділяється проблематиці нічних кошмарів, котрі ефективно лікуються за допомогою групової терапії. Зокрема, активно використовуються такі методи реабілітації та психологічного супроводу, як арт-терапія, музикотерапія та інші. Однак, ряд класичних методик та підходів піддається критиці, особливо в тих умовах, коли переміщені діти зазнали сильного фізичного стресу. Або просто, використання методу може бути недоречним в певний момент. Ще одним важливим аспектом роботи по адаптації дітей ВПО є врахування їхньої культурної специфіки, що дозволить увійти в контакт із такими дітьми.

ВИСНОВКИ

Відповідно до визначених в роботі завдань нами зроблені наступні **висновки**:

1. Законодавча база України у сфері ВПО розвивалася дуже повільно у перші роки незалежності, в першу чергу це було спричинено відсутністю актуальності даного питання, оскільки, на відміну від багатьох країн колишнього СРСР, Україна, в першому десятилітті свого існування не зіткнулася зі збройним конфліктами на своїй території. Все ж, вже починаючи із 2000-х років стали прийматись перші нормативні документи які регулювали питання ВПО, однак дані правові акти були недостатньо опрацьованими і носили загальний характер.

Ситуація почала кардинально змінюватись після 2014-го року коли розпочались бойові дії на Сході держави і відбулася анексія Криму. Саме в цей період з'явилися перші хвилі масових внутрішніх переселенців, котрі потребували відповідного статус та чітко окреслених прав і гарантій з боку держави. Через це, в 2014 році, Верховна Рада України прийняла Закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», в якому були окреслені права ВПО та обов'язки держави в даній сфері. Відповідно до цього закону було визначено, що внутрішньо переміщеною особою може вважатись не лише громадянин України, але і особа без громадянства чи іноземець. Котрий проживає на території України на законних підставах. Також були визначено процедуру отримання офіційного статусу внутрішньо переміщеної особи.

Однак, Закон, все ж не в повній мірі зміг забезпечити всі права ВПО і має ряд недоліків, зокрема певні категорії описують надто конкретні групи населення і можуть ігнорувати права інших груп, котрі потребують допомоги, як внутрішні переселенці. Законодавство також передбачає алгоритми та об'єми фінансування внутрішніх переселенців, їхнє

розміщення та забезпечення необхідними до існування засобами та послугами.

Крім того, специфіка законодавства у сфера захисту прав ВПО має ряд недоліків і зокрема і в аспектах співпраці держави та неформального і громадського сектору, зокрема організацій, що займаються допомогою ВПО, це ускладнює роботу даних структур, чия ефективність може бути вищою за державну, через відсутність вертикальної ієрархії і більш широкий і безпосередній доступ до груп населення, що потребують допомоги, а також можливість швидше і ефективніше знаходити і застосовувати фінансові ресурси.

Тому можна стверджувати що законодавство країни у сфері захисту прав ВПО розвивається, однак потребує доопрацювання, задля повноцінного забезпечення всіх потреб вказаної категорії населення.

2. Поряд із людьми похилого віку, вагітними жінками та непрацездатними, діти є однією із найбільш вразливих категорій серед ВПО. Саме діти найтяжче переживають стрес від бойових дій та вимушеного швидкого переїзду, а враховуючи масштаб бойових дій. Кількість дітей, що пережили такий стрес є дуже значною.

Важливим аспектом даного питання є те, що психологічні травми отримані дітьми в ході їхнього психологічного формування, можуть нести віддалені та серйозні наслідки і заважати повноцінній соціалізації як у підлітковому віці, так в і дорослому житті. Особливо якщо діти втратили або надовго розлучились із близькими (членами родини, друзями, сім'єю, чи просто знайомими). Самостійно діти не можуть впоратись із такими важкими переживаннями і потребують спеціальної допомоги. В противному разі може розвинути реакція дезадаптації, котра стане серйозною проблемою для спеціалістів із соціально-педагогічного супроводу.

Перебуваючи у стресовому стані, діти можуть виявляти ознаки неадекватної поведінки. Залежно від віку та особистісних особливостей,

діти можуть проявляти агресію, байдужість, або, навпаки, зразки нездорової прив'язаності, котра може мати найрізноманітніші прояви.

Також, діти ВПО переживають не лише розлуку із близькими та втрату звичного соціального і культурного середовища, але і необхідність адаптуватись на новому місці і проходити повторну соціалізацію. Даний аспект не лише погано впливає на психіку дітей, але може призвести до повторної травматизації і дитина серйозно страждатиме через це. Тут важливу роль відіграє соціалізація в школі і можлива негативна реакція інших учнів на нову дитину.

Крім того, варто зазначити, що дуже важливу роль грає вік дитини що стала внутрішнім переселенцем. Із віком діти все краще усвідомлюють навколишній світ і аналізують все що із ними відбулося, зокрема під час бойових дій та у ході переселення. Саме вікова диференціація у підході до дітей є вкрай важливою. Соціалізація дітей у підлітковому віці є найскладнішою, адже цей вік є проблемним загалом, а психологічна травма лише обтяжує його. Легше працювати із дітьми молодшого віку, котрі лише вчаться пізнавати світ і ще не проходять активної фази соціалізації.

3. З метою подолання психоемоційних проблем, котрі переживає дитина-переселенець, використовується метод соціально-педагогічного супроводу. Даний метод спрямований на поступову соціалізацію травмованої дитини.

Сутність супроводу полягає у взаємодії постраждалої дитини із цілою низкою спеціалістів, психолога, соціального педагога та сім'ї. Важливою специфікою методу є те що він діє у формі діалогу, а не являється одностороннім процесом, в ході котрого, дитина повинна виконувати оставлені завдання. Дитина може самостійно активно обирати теми та способи взаємодії із педагогом, проявляти ініціативу. Такий підхід викликаний, в першу чергу тим, що метою соціально-педагогічного

супроводу є формування самостійної людини, котра зможе активно діяти у суспільстві, ставити перед собою власні цілі та реалізовувати їх.

В ході адаптації, дитина може активно взаємодіяти у процесі, даючи зрозуміти, в чому саме є сутність проблеми і який шлях її вирішення може бути оптимальним тому важливе постійне уточнення ролей учасників комунікації, а також корекція їх стану. Супровід соціалізації особистості передбачає необхідність сформованого у педагогів цілісного уявлення про дитину як об'єкт і суб'єкт соціалізації. Соціально-педагогічний супровід може бути спрямованим лише на конкретну особистість із її проблемами та специфікою, він будується навколо індивідуальних потреб дитини. Навіть завдання виконувані в групі повинні формуватись із врахуванням особистісних особливостей дітей, що потребують супроводу.

Соціальний супровід дитини покликаний на формування в неї сукупності якостей компетенцій та розуміння світу, котрі дозволять їй повноцінно взаємодіяти із оточуючим.

Як і в специфіці самих психологічних травм, так і в їх подоланні, шляхом застосування методу супроводу, важливу роль відіграє вікова категоризація дітей. Чим молодшою є дитина, тим легшою буде її соціалізація. Адже діти в молодшому віці ще не мають таких міцних та важливих соціальних прив'язок. Однак іншим питанням тут є необхідність вміти налагодити діалог із дітьми, котрі ще не вміють сприймати світ раціонально. Для вирішення цього питання група спеціалістів повинна мати вкрай високу компетенцію.

В більш старшому віці, в період відвідань середньої школи, діти стикаються із іншими проблемами, хоча я краще розуміють оточуючий світ. На цьому етапі різко зростає ризик вторинної травматизації, через неможливість повноцінно взаємодіяти і оточуючими, зокрема колективом школи. Можливі прояви булінгу з боку однокласників можуть привести до того, що дитина сторонитиметься колективу та уникатиме соціалізації. В старшому віці проблеми можуть мати ще більш радикальний характер,

адже дитина вже вступає у повноцінне життя і вкрай гостро відчуває несправедливість та невдачі у самореалізації.

Тож, загалом всі вікові групи мають специфіку та потребують уваги ретельності і чіткого підходу з боку спеціалістів. В разі успішної їх роботи можлива повна соціалізація дитини.

4. Найважливішу роль соціально-педагогічний супровід відіграє в закладах середньої освіти. Адже саме школа є основним місцем та етапом соціалізації дитини. Її першим серйозним колективом, відповідальністю та можливістю самоствердитись. В певній мірі, школа виступає моделлю соціуму із ієрархією, обов'язками, відповідальністю та можливістю реалізовувати амбіції. Крім того, саме школа забезпечує найкращі умови для безпосереднього контакту соціального педагога, психолога і дитини, що потребує супроводу.

Однак, варто зауважити, що сучасна українська система освіта не готова повністю забезпечувати всі необхідні засоби і заходи. Що забезпечать соціально-педагогічний супровід постраждалим дітям. В значній мірі це пов'язано із сукупністю аспектів. Перш за все, викликом для системи освіти стала кількість та швидкість переселення дітей із зони бойових дій. Кількість спеціалістів, здатних якісно виконувати роль соціального педагога виявилася вкрай низькою. Нерідко самі педагоги не можуть усвідомити всіх викликів, що постали перед суспільством в результаті бойових дій та вимушеного переселення дітей. Також недостатньою є і матеріальна база шкіл, котрі не бил готовими приймати таку кількість нових учнів.

Загалом же метою роботи соціально-педагогічних працівників із дітьми-переселенцями є забезпечення їх комплексом засобів, необхідних для соціалізації не лише дітей але і членів їхніх сімей, адже робота із травмованою дитиною відбувається не лише в школі, а має бути неперервною. Інакше, навіть отримуючи підтримку в школі. Дитина повертатиметься до негативного стану вдома і знову переживатиме стрес і

негативні емоції, пов'язані із переїздом. Все це зробить процес соціалізації марним.

Для реалізації такої мети спеціалісти із середніх шкіл мають виявляти дітей що потребують допомоги, шляхом спостереження за дітьми у школі та особливостями їхньої поведінки, як в ході навчального процесу, так і на перервах. Визначивши таких дітей, шкільні педагоги та психолог повинні створювати для них сприятливі обставини, що прискорять та полегшать соціалізацію. Задля цього робота має вестись із усіма учнями, щоб навчити їх розуміти особливі потреби постраждалої дитини. Діти нерідко можуть виявляти нерозуміння і прояви агресії до тих, кого не розуміють і вважають потенційно слабшим, а все це веде до вкрай негативних наслідків для дітей, що перенесли психологічні травми. Саме через це, налагодження діалогу в колективі класу є однією із пріоритетних задач спеціалісті зі школи.

Крім створення умов для дітей ВПО, педагоги мають можливість та повинні активно займатись соціалізацією дітей через патріотичне виховання, та розвиток раціонального мислення. Необхідно формувати у дітей цілісну картину світу із чіткими причинно-наслідковими зв'язками, котрі дозволять дитині самостійно аналізувати ситуацію, а не пасивно переживати негативні емоції, знаходячись у страху перед майбутнім.

Загалом, саме заклади середньої совіти концентрують у собі всі сили там можливості по соціалізації дітей ВПО, саме в школі відбувається робота із дітьми і саме шкільний педагог може налагодити контакт із батьками та залучити їх до допомоги власним дітям і зробити процес реабілітації комплексним та всеохоплюючим, створити для дитини безпечний простір для активної реабілітації.

5. Існує значна кількість методів, спрямованих на реабілітацію та соціалізацію дітей, котрі пережили стрес від свідчення бойових дій та раптового вимушеного переїзду. Дані методи можуть застосовуватись в залежності від специфіки дитини, ступеню і глибини її психоемоційних

травм та особливостей її світосприйняття, а також рівня кваліфікації педагога та наявної матеріальної бази.

Загальною характеристикою всіх методів допомоги дітям-переселенцям можна вважати їх орієнтованість на особливості потреб конкретної дитини, конфіденційність їх реалізації та сконцентрованості на реалізації позитивного потенціалу дитини.

Можна виділити багато різних методів допомоги, однак в цілому їх можна розподілити на такі, що акцентуються на творчому та емоційному розкритті особистості та реабілітації у мистецтві та на методах, що концентруються на розвитку фізичному і компенсації психологічних травм через досягнення певних результатів у фізичній активності.

До першої категорії можна віднести сукупність різновидів терапії: арт-терапію, музикотерапію, а для молодших дітей підійдуть ігрові методи, в яких діти зможуть пережити і проаналізувати свої емоції відсторонено, через персонажів та образи.

Всі ці методи розвивають чуттєве сприйняття та заохочують самовираження у творчості, дозволяють травмованим дітям компенсувати свій негатив у рукоділлі, співі, грі на музичних інструментах та іншому. Такі методи не лише допомагають при реабілітації, а ще й можуть розвинути у дітей схильність та інтерес до певного виду творчості взагалі, зробити його хобі або професією на все життя. Ігрові методи мають дещо іншу специфіку. Для них характерним є використання, природної для дітей схильності до гри, в терапевтичних цілях. Можна стимулювати дітей переживати та переоцінювати отриманий негативний досвід через фантазійні образи, іграшки, ігри та ролі. Ігровий метод дозволяє дітям абстрагуватись від власних емоцій і переживати ситуацію зі сторони, бачити її під іншим кутом і таким чином розуміти що можливий контроль та розуміння оточуючого світу.

Іншим є підхід реабілітації через фізичні навантаження та спорт. В такому варіанті дитина вчиться боротись зі своїми негативними емоціями

шляхом концентрації та розвитку сили волі. Командні ігри добре допомагають у соціалізації та розвитку комунікативних навичок та активної взаємодії і готовості працювати на результат. Тренуючи тіло, дитина вчиться прислухатись до нього і краще розуміти природу свого тану і самопочуття. Крім того, участь у змаганнях та іграх дозволяє дитині розвивати відчуття контролю над своїми діями, навіть у разі програшу.

Загалом же обидва підходи є дієвими і залежать від особливостей самої дитини, її стану та побажань. Критичних же ситуаціях можуть застосовуватись більш різкі методи, як кризове втручання, чи дебрифінг, котрі виводять дитину зі стану стресу безпосередньо після травматичної події і готує до подальшої соціалізації іншими методами. Вміла взаємодія та вибір методик може привести до повної реабілітації дитини та успішної соціалізації в дорослому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агібалов І. Сприяння релокації бізнесу ВПО: громади отримають розвиток економічного середовища. Децентралізація. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/16794> (дата звернення: 22.10.2023).
2. Алексеєнко Т.Ф., Бибик Д.Д., Гончар Л.В, Куниця Т.Ю. Соціально-педагогічний супровід дітей вимушених переселенців: посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 208 с.
3. Бадер С.О. Соціально-педагогічний супровід соціалізації молодшого школяра: змістовний аспект. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2016. Вип. 1 (38). С.23–26.
4. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 663 с.
5. Бурвікова К.М. Аналіз проблеми підготовки соціального педагога до формування соціальної активності старшокласників з обмеженими можливостями. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців «Актуальні проблеми соціально-педагогічних досліджень» (м.Харків, 17 травня 2016 р.). Харків: ПП Єсін, 2016. С.16–20.
6. Василенко О. Міжнародна гуманітарна допомога для України: перемоги та виклики. Лівий берег. URL: http://lb.ua/blog/oleksandra_vasylenko/525144_mizhnarodna_gumanitarna_doromoga.html (дата звернення: 12.10.2023).
7. Васильченко О.А. Ігрова терапія як метод соціальної роботи з дітьми шкільного віку. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2013. Вип. 3. С.90–94.
8. Верховна Рада України. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV.

- URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
9. Верховна Рада України. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1207-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#n171> (дата звернення: 15.10.2023).
 10. Верховна Рада України. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
 11. Верховна Рада України. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 13.04.2012 р. № 3773-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 12.10.2023).
 12. Григоренко І.О., Савельєва Н.М. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами в сучасних умовах: навчальний посібник. Полтава: ПНПУ, 2017. 100 с.
 13. Громадський простір. Місії громадських організацій під час війни: зміна напрямків, залучення міжнародної допомоги, інтеграція ВПО. URL: <http://www.prostir.ua/?news=misiji-hromadskyh-orhanizatsij-pid-chas-vijny-zmina-napryamkiv-zaluchennya-mizhnarodnoji-dopomohy-intehratsiya-vpo> (дата звернення: 17.10.2023).
 14. Денисюк О.М. Особливості діяльності соціального педагога в дошкільних навчальних закладах. Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія. 2009. Вип. 1 (11). С.59–62.
 15. Департамент соціально-гуманітарної політики та внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://minre.gov.ua/page/departament-socialno-gumanitarnoyi-polityky-ta-vnutrishnoperemishchenyh-osib> (дата звернення: 09.10.2023).

16. Донбас SOS. URL: <http://www.donbasssos.org> (дата звернення: 21.10.2023).
17. Жданович Ю.М. Особливості адаптації дітей вимушених переселенців. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2017. Вип. 21 (1). С.204–214.
18. Ігітян А. ВПО можуть отримати грант на власну справу. Дзеркало тижня. URL: <http://zn.ua/ukr/ECONOMICS/vpo-mozhut-otrimati-hrant-na-vlasnu-spravu.html> (дата звернення: 22.10.2023).
19. Інститут модернізації змісту освіти. Психологічний супровід та соціально-педагогічна робота. URL: <https://imzo.gov.ua/psychologichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota> (дата звернення: 25.10.2023).
20. Кабінет Міністрів України. Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб і Порядку надання в тимчасове користування житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб: постанова від 26.06.2019 р. № 582. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/582-2019-п#Text> (дата звернення: 09.10.2023).
21. Кабінет Міністрів України. Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг: постанова від 01.04.2014 р. № 505. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-п#Text> (дата звернення: 15.10.2023).
22. Кабінет Міністрів України. Про облік внутрішньо переміщених осіб: постанова від 01.10.2014 р. № 509. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-п#Text> (дата звернення: 17.10.2023).
23. Кабінет Міністрів України. Про реалізацію спільного з Всесвітньою продовольчою програмою ООН проекту щодо додаткових заходів із

соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб: постанова від 15.04.2022 р. № 446. URL: <http://ips.ligazakon.net/document/KP220446> (дата звернення: 17.10.2023).

24. Кабінет Міністрів України. Про реалізацію спільного з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб: постанова від 15.04.2022 р. № 445. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/445-2022-п#Text> (дата звернення: 17.10.2023).
25. Кабінет Міністрів України. Про Уповноваженого з питань внутрішньо переміщених осіб: постанова від 28.06.2022 р. № 740. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-2022-%D0%BF#n12> (дата звернення: 11.10.2023).
26. Квітка Н.О. Музична терапія у роботі з дітьми в інклюзивному середовищі. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711743/1/музична%20терапія.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).
27. Кльоц Л. Психологічний супровід освітнього процесу інклюзивної освіти в умовах нової української школи. Матеріали конференції «Психологічний супровід учасників освітнього процесу в умовах інклюзивної освіти» (м.Житомир, 2 грудня 2018 р.). Житомир: Житомирський ОППО" Житомирської обласної ради. URL: dpsz2018.blogspot.com/2018/12/blog-post2_53.html (дата звернення: 30.10.2023).
28. Комунальний заклад «Харківський ліцей № 57 харківської міської ради». Технологія соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. URL: school57.edu.kh.ua/Files/downloads/soc.suprovid.pdf (дата звернення: 12.11.2023).

29. КНП «Міська дитяча лікарня № 5» ЗМР. Як діти реагують на стрес та як правильно заспокоїти і підтримати дитину. URL: <https://zmdl5.zp.ua/yak-dity-reaguyut-na-stres-ta-yak-pravylno-nadavaty-yim-psyhologichnu-pidtrymku/> (дата звернення: 12.10.2023).
30. Коляденко С.М. Семантичний та методологічний аналіз поняття «соціально-педагогічний супровід». Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2013. Вип. 17 (1). С.110–118.
31. КримSOS: від трьох волонтерів до мережі, що працює з 73-ма ініціативами ВПО. UNHCR. Агентство ООН у справах біженців. URL: <http://www.unhcr.org/ua/32221-денис-савченко-кримsos.html> (дата звернення: 20.10.2023).
32. Курінна С. Соціально-педагогічний супровід дитини-сироти у сучасному світі. Гуманізація навчально-виховного процесу. 2015. Спецвипуск 15. Ч.1. С.148–156.
33. Ляцицька Н. Соціально-психологічний супровід освітнього процесу дітей з особливими потребами, у тому числі з інвалідністю, які навчаються в групах закладів ПТО, та їхніх батьків: методичні рекомендації. URL: oblpto.in.ua/images/docum/Загальноосвітня_підготовка/Метод.рекоменд.Соціально-психологічний_супровід_.pdf (дата звернення: 06.11.2023).
34. Ляцицька Н. Соціально-психологічний супровід освітнього процесу дітей з особливими потребами, у тому числі з інвалідністю, які навчаються в групах закладів ПТО, та їхніх батьків: методичні рекомендації. URL: oblpto.in.ua/images/docum/Загальноосвітня_підготовка/Метод.рекоменд.Соціально-психологічний_супровід_.pdf (дата звернення: 06.11.2023).
35. Маслова В.В. Соціально-педагогічні технології підготовки працівників для роботи з внутрішньо переміщеними особами.

- URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/74515424.pdf> (дата звернення: 01.11.2023).
36. Медлюкс. Медичний центр. Спорт проти депресії. URL: <https://medlux.net.ua/zdorovia/sport-proty-depresiyyi/#:~:text=Психотерапевти%20відзначають%2C%20що%20існує%20ряд,кисню%2C%20що%20прискорює%20вуглеводний%20обмін> (дата звернення: 20.11.2023).
37. Мельник Л.А., Пилипас Ю.В., Семенко І.М., Остапчук Г.В., Грудій М.А. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посібник для практиків соціальної сфери / За ред. Л.С.Волинець. Київ: Калита, 2015. 72 с.
38. Міжнародна організація з міграції. Кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні знову зростає. URL: <http://ukraine.iom.int/uk/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukrayini-znovu-zrostaye-dani-mom> (дата звернення: 09.10.2023).
39. Міжнародна організація з міграції. Перед обличчям війни: громадські організації – партнери МОМ на передовій допомоги. URL: <http://ukraine.iom.int/uk/stories/pered-oblychchiam-viyny-hromadski-orhanizatsiyi-partnery-mom-na-peredoviy-dopomohy> (дата звернення: 22.10.2023).
40. На урок: освітній проект. Використання ігрових елементів під час роботи дітьми з особливими потребами. URL: <https://naurok.com.ua/vikoristannya-igrovih-elementiv-pid-chas-roboti-ditmi-z-osoblivimi-potrebami-259100.html#:~:text=Ігрові%20технології%20–%20комплекс%20соціально-культурних,%2C%20форм%2C%20засобів%2C%20ситуацій> (дата звернення: 15.11.2023).
41. На урок: освітній портал. Виховна робота в умовах війни: важливі аспекти. URL: <https://naurok.com.ua/post/vihovna-robotav-umovah-viyni-vazhlivi-aspekti> (дата звернення: 07.11.2023).

42. На урок: освітній портал. Соціально-педагогічний супровід онлайн. URL: <https://naurok.com.ua/socialno-pedagogichniy-suprovid-onlayn-301970.html> (дата звернення: 19.10.2023).
43. На урок: освітній портал. Як працювати з учнями, які зазнали психологічних травм. URL: <https://naurok.com.ua/post/yak-pracyuvati-z-uchnyami-yaki-zaznali-psihologichnih-travm> (дата звернення: 07.11.2023).
44. НІСД. Нові мешканці Закарпаття: ситуація та потреби переміщеного населення. URL: <http://niss.gov.ua/news/statti/novi-meshkantsi-zakarpattya-sytuatsiya-ta-potreby-peremishchenoho-naselennya> (дата звернення: 19.10.2023).
45. Нова українська школа. «Не як тебе звати, а звідки ти» – дослідження про проблеми адаптації дітей ВПО в нових школах. URL: <https://nus.org.ua/news/ne-yak-tebe-zvaty-a-zvidky-ty-doslidzhennya-pro-problemy-adaptatsiyi-ditej-vpo-v-novyh-shkolah> (дата звернення: 10.10.2023).
46. ОБСЄ. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016-2020. Київ: Ваіте, 2016. 280 с.
47. Осадча Я. Скільки дітей-переселенців пережили бойові дії та окупацію – дослідження. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/18/252919> (дата звернення: 09.10.2023).
48. Основи кризової інтервенції. Дебрифінг. URL: <https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2022/03/Основи-кризової-інтервенції.-Дебрифінг.pdf> (дата звернення: 23.11.2023).
49. Основні положення допомоги для самопомоги. URL: http://mangush-rmk.ucoz.net/psiholog/osnovni_polozhennja_dopomogi_dlja_samodopomogi_i_k.pdf (дата звернення: 10.11.2023).

50. Павлюк А. Українським школам треба більше психологів – Лісовий. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/09/1/256287> (дата звернення: 16.10.2023).
51. Подільський науковий ліцей для обдарованої молоді. Булінг: поради батькам, учителям та дітям. URL: <https://pntl.edu.vn.ua/index.php/osvitnii-protses/tips-for-parents/109-bulinh-porady-batkam-uchyteliam-ta-ditiam> (дата звернення: 11.10.2023).
52. Садомська Л. Як полегшити адаптацію дітей-переселенців у нових шкільних колективах – поради психологів. Є – уе.ua. URL: https://ye.ua/sypilstvo/65285_Yak_polegshiti_adaptaciyi_ditey_pere selenciv_u_novih_shkilnih_kolektivah___poradi_psihologiv.html (дата звернення: 12.11.2023).
53. Ситнік О. Головна функція – побачити дитину: хто такі соціальні педагоги і над чим вони працюють. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/09/29/256807> (дата звернення: 29.10.2023).
54. СОС Дитячі містечка. Грантові проєкти. URL: <http://sos-ukraine.org/nasha-robota/grantovi-proyekty> (дата звернення: 23.10.2023).
55. Степанова Т.М. Компоненти і чинники формування змісту освіти. URL: https://ird.npu.edu.ua/files/stepanova_t.pdf (дата звернення: 05.11.2023).
56. Судилківська сільська рада. Що таке булінг, як його розпізнати та як діяти сторонам конфлікту? URL: <https://sudrada.gov.ua/shho-take-buling-yak-jogo-rozpiznaty-ta-yak-diyaty-storonam-konfliktu> (дата звернення: 18.10.2023).
57. Тарасенко Л.Б. Проблеми реалізації прав дитини в умовах сучасної України. Південноукраїнський правничий часопис. 2016. Вип. 3. С.90–94.

58. Теорія соціально-педагогічного супроводу. Принципи супроводу, види супроводу. Роль соціального педагога в процесі супроводу. URL: um.co.ua/11/11-7/11-72120.html (дата звернення: 20.10.2023).
59. Терапія онлайн. Спорт – це натхнення і частина шляху до щасливого життя. URL: <https://hedepu.com.ua/temata/спорт-це-натхнення-і-частина-шляху-до> (дата звернення: 20.11.2023).
60. Титаренко Т.М. Соціально-психологічний супровід як спосіб полегшення переходу від війни до миру. Матеріали міжнародної наукової конференції «Дев'ять Сіверянські соціально-психологічні читання» (м.Чернігів, 30 листопада 2018 р.). Чернігів: Національний Університет «Чернігівський Колегіум» імені Т.Г.Шевченка, 2019. С.347–350.
61. Трубіна І.М. Кризова інтервенція як метод стабілізації негативних емоційних станів у воєнний час. URL: ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/17711/Трубіна%20І.М..pdf?sequence=2 (дата звернення: 09.11.2023).
62. Українська ЗОШ I-III ступенів № 2. Адаптація учнів-переселенців до нового навчального закладу. Нормативно-правове забезпечення діяльності щодо здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей-переселенців. URL: school2-ukr.kiev.ua/index.php?option=com_content&%20view=article&id=42:2015-02-11-09-46-15&catid=3:pokaklasnij-chas&Itemid=4 (дата звернення: 10.11.2023).
63. Укрінформ. На Закарпатті найбільше переселенців із Харківщини, Донеччини та Запорізької області. URL: <http://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3707255-na-zakarpatti-najbilse-pereselenciv-iz-harkivsini-donessini-ta-zaporizkoi-oblasti.html> (дата звернення: 17.10.2023).
64. Уманська О. Волонтерство в Україні. UWCF. URL: <http://uwcfoundation.com/ua/blagotvoritelnost-v-ukraine/volonterstvo-v-ukraini> (дата звернення: 19.10.2023).

65. Хорощак К. З 2020-го влаштування дітей в інтернати в Україні буде платним – Мінсоцполітики. Українська правда. Життя. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2020/02/19/239938> (дата звернення: 09.11.2023).
66. Черниш О.С. Шляхи формування сприятливого психологічного клімату у педагогічному колективі. Всеосвіта – Національна українська платформа. URL: <https://vseosvita.ua/news/shliakhy-formuvannia-spryiatlyvoho-psykholohichnoho-klimatu-u-pedahohichnomu-kolektyvi-40295.html> (дата звернення: 10.11.2023).
67. Чернігівська ОВА. 37 шкіл області отримали допомогу від фінських благодійників для облаштування укриттів. URL: <http://cg.gov.ua/index.php?id=473581&tp=page> (дата звернення: 22.10.2023).
68. Чічкань М.В. Державна політика у сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні: актуальні питання. Право і суспільство. 2022. Вип. 5. С.122–126.
69. Шевченко М.О. Особливості соціальної адаптації дітей дошкільного віку. На урок: освітній проект URL: <https://naurok.com.ua/stattya-socialna-adaptaciya-ditey-doshkilnogo-viku-243318.html> (дата звернення: 29.10.2023).
70. Янченко К. Особливості соціальної адаптації дітей дошкільного віку. URL: https://ird.npu.edu.ua/files/ynchenko_2.pdf (дата звернення: 14.10.2023).
71. 18000. Як і чим громадські організації допомагають переселенцям: досвід Черкащини. URL: <http://18000.com.ua/strichka-novin/yak-i-chim-gromadski-organizaciyi-dopomagayut-pereselencyam-dosvid-cherkashhini> (дата звернення: 21.10.2023).
72. Boothby N. Displaced Children: Psychological Theory and Practice from the Field. URL: <https://watermark.silverchair.com/5-2-106.pdf?> (last accessed: 26.11.2023).

73. European Commission.Sahel: caring for the mental health of displaced children. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/news-stories/stories/sahel-caring-mental-health-displaced-children_en (last accessed: 21.11.2023).
74. Pardo E. Children refugees' mental health: beyond the past trauma. Info Migrants. URL: <https://www.infomigrants.net/en/post/50283/children-refugees-mental-health-beyond-the-past-trauma> (last accessed: 23.11.2023).
75. Pfefferbaum B., Jacobs A., Jones R., Reyes G., Wyche K. A skill set for supporting displaced children in psychological recovery after disasters. Current Psychiatry Reports. 2017. Sep. 19 (9). P.60.
76. RBC – UKRAINE. Children from migrant families are more vulnerable to various forms of violence – UNICEF. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/deti-semey-pereselentsev-uyazvimy-razlichnym-1537512855.html> (дата звернення: 10.11.2023).
77. Right to Protection. Відбулася зустріч неурядових організацій з Державною міграційною службою України у Харківській області. URL: <http://r2p.org.ua/en/page/dajdzhesty-pro-vpo-ta-postrazhdalyh-vid-konfliktu-osib-za-sichen-2018-r-11> (дата звернення: 21.10.2023).
78. UNICEF ASIA. 19 million children internally displaced by conflict and violence in 2019, highest number ever – UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/rosa/press-releases/19-million-children-internally-displaced-conflict-and-violence-2019-highest-number> (last accessed: 26.11.2023).
79. UN Refugee Agency. Попередній аналіз та оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://www.unhcr.org.ua/idpprofile> (дата звернення 18.10.2023).
80. UN Refugee Agency. Різке збільшення внутрішнього переміщення в Україні. URL: <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1290-rizke-zbilshennya-vnutrishnogo-peremishchennya-v-ukrajini> (дата звернення: 12.10.2023).